

בנות יבוי ירושלים

פוק 2
העיר העתיקה
וחומותיה

כתבה ועיצבה:
תמר הירדני

בנתיבי ירושלים

פרק 2:

העיר העתיקה וחומותיה

כתבה ועיצבה: תמר הירדני

נקוד וְהִגָּהָה: יָאִיר בֶּן-חֹר

תוכן העניינים

4	הקדמה
5	ירושלים מאז ועד היום
9	חומותיה העתיקות של ירושלים
16	עמדות היו רגלינו בשערין ירושלים
17	שער שכם
19	שער הפרחים
22	שער האריות
25	שער הרחמים
29	שער האשפות
32	שער ציון
35	שער יפו
38	השער החדש
40	שערי ירושלים בשטרות
41	אני עומד על החומה
43	העיר העתיקה
45	הרובע המוסלמי
48	הרובע הנוצרי
52	הרובע הארמני
56	הרובע היהודי
61	הר הבית
65	הכותל המערבי
69	סוף דבר

הקדמה

העיר העתיקה של ירושלים היא בת אלפי שנים והיא מלאה בהפתעות, סמטאות והרפתקאות. היא מוקפת בחומה יפה ומיליוני אנשים מכל העולם באים לבקר ולהתפעל ממנה. העיר העתיקה ממש קטנה: היא משתרעת על פני שטח קטן בתוך ירושלים כולה, כמו שרואים כאן במפה הירוקה. בעיר העתיקה שוכנים הר הבית, הכותל המערבי, הרובע היהודי, ועוד הרבה אתרים קדושים וחשובים. בימים אלה אנחנו חוגגים יובל שנים לאיחוד ירושלים. חמישים שנה חלפו מאז שהעיר היתה מחולקת בין ישראל ובין ירדן, והירדנים לא הרשו לנו להיכנס אל העיר העתיקה ולבקר ברובע היהודי או בכותל. מזל גדול שגדרות התיל סולקו מלבה של ירושלים ועתה היא עיר מאוחדת.

החוברת שלפניכם מלאה בסודות על ירושלים. היא תספר לכם על החומות העתיקות של העיר, ובמיוחד על החומה של ימינו, שמלאו לה כבר כמעט 500 שנה. כאן גם תלמדו על השערים שבחומה, ומדוע קוראים להם בשמותיהם המיוחדים; תקראו סיפורים ואגדות על ירושלים; תגלו מהם הרובעים בעיר העתיקה ומי גר בהם. פרק מיוחד יספר לכם על הר הבית והכותל המערבי, שבלעדיהם ירושלים היתה, אולי, סתם עוד עיר. בפרק הזה נברר למה בעצם הר הבית כל כך קדוש לאנשים, ומדוע דווקא הכותל המערבי חשוב הרבה יותר מהכתלים האחרים. החוברת מלאה בחידות, תשבצים ומשחקים, שיעזרו לכם ללמוד על ירושלים, וליהנות מלגלות עוד ועוד סודות עליה. אנחנו מקווים שיהיה לכם כיף ומעניין!

ירושלים מאז ועד היום

זה מה שקרה בירושלים בשלושת אלפים השנים האחרונות

ירושלים היא עיר עתיקה מאד: היא נוסדה לפני חמשת אלפים שנה! לפני שלושת אלפים שנה כבש **דוד המלך** את העיר, שנקראה אז בשם 'בוס', והפך אותה לעיר הבירה שלו. דוד המלך קרא לה 'עיר דוד', וכולם קראו לה 'ירושלים'. דוד חלם לבנות בירושלים את בית המקדש, אבל **שלמה המלך**, הבן שלו, היה זה שהגשים את החלום. בפסגת הר המוריה בנה שלמה המלך מקדש מפואר, שעמד יותר מ-400 שנה. לפתע באו **הבבלים**, כבשו את ירושלים והחריבו את בית המקדש. הם גירשו את היהודים מארץ ישראל לבבל הרחוקה.

על נהרות בבל ישבו היהודים ובכו, כשזכרו את ירושלים והתגעגעו אליה. לתקופה העצובה הזאת, שנמשכה שבעים שנה, קוראים 'גלות בבל'. למזלנו, ניצח **כורש מלך פרס** את הבבלים, והרשה ליהודים לחזור לירושלים. הם שמחו ותיקנו את העיר ההרוסה, ועל פסגת הר המוריה בנו בקול תרועה בית מקדש חדש. כמעט 600 שנה עמד בית המקדש השני בירושלים, והיהודים שמרו עליו ועל העיר מפני כל רע. **כשהיוונים**, למשל, ניסו לטמא את המקדש, נלחמו בהם

החשמונאים וסילקו אותם. אך אז הגיע אויב גדול ואכזר: **הרומאים**. בתשעה באב לפני אלפיים שנה, החריבו הרומאים את בית המקדש השני, וגירשו את היהודים מארץ ישראל.

היהודים התפזרו בכל העולם, אבל לא שכחו את ירושלים. הם התפללו בכל יום שיזכו לחזור אליה, וביקשו מאלוהים: "וּבִנֵּה יְרוּשָׁלַיִם עִיר הַקֹּדֶשׁ בְּמַהֲרָה בְּיָמֵינוּ".

במשך כל השנים האלה שלטו בירושלים הרומאים, ואחר כך **הנוצרים והמוסלמים**. לפעמים הם הרשו ליהודים לגור בירושלים, ולפעמים לא. היהודים לא ויתרו, ובליל הסדר שרו בתקווה: "לשנה הבאה בירושלים הבנויה".

לאט לאט חזרו היהודים לירושלים. בהתחלה בקבוצות קטנות, ואחר כך - קהילות שלמות. חלק הגיעו מארצות אירופה, ואחרים - מארצות המזרח. ירושלים הלכה והתמלאה, עד שלפני 150 שנה כבר לא היה עוד מקום בעיר הקטנה. אז **יצאו היהודים מתוך חומות העיר**, והקימו שכונות על ההרים מסביב. ירושלים החדשה הלכה וגדלה, עד שהפכה לגדולה אפילו יותר מהעיר העתיקה. חלפו עוד שנים, והנה בשנת 1948 הגשימו סוף סוף היהודים את חלומם הישן: הם הקימו מדינה בארץ ישראל ואחרי אלפיים שנה, חזרה שוב ירושלים להיות **בירת מדינת ישראל**.

תפזורת ירושלים מאז ועד היום

- א. קראו את סיפורה של ירושלים מאז ועד היום, ומצאו את התשובות לשאלות.
- ב. מצאו את התשובות בתפזורת והקיפו אותן. התשובות מתחבאות בקו ישר מימין לשמאל, משמאל לימין, מלמעלה למטה, מלמטה למעלה וגם באלכסון.

השאלות:

1. מיהו המלך שכבש את עיר יבוס?
2. כיצד קראו לבנו?
3. את מה בנה הבן בירושלים?
4. על איזה הר בירושלים הוא בנה אותו?
5. למשך כמה שנים גורשו היהודים מארץ ישראל לאחר מכן?
6. איך קראו לגירוש הזה?
7. מה ישבו ועשו היהודים הרחק מירושלים?
8. מי היה המלך שהחזיר אותם?
9. על איזו מדינה הוא מלך?

10. באיזה קול הוקם בית המקדש החדש?

11. באיזה תאריך חרבו הרומאים את בית המקדש השני?

12. כיצד נקראת ירושלים בתפילה?

13. חוץ מארצות אירופה, מאיפה עוד חזרו היהודים לירושלים?

14. מה בנו הירושלמים על ההרים סביב העיר העתיקה?

15. כיצד נקראה המדינה שהקימו לבסוף?

16. מהו מעמדה של ירושלים במדינה הזאת?

אם פתרתם נכונה, נשארו בתפזורת רק כמה אותיות, בהן לא עשיתם

שימוש. חברו אותן בזו אחר זו, וכתבו כאן את המילה שקיבלתם:

חומותיה העתיקות של ירושלים

במשך כמעט כל 5,000 שנות קיומה, היתה ירושלים מוקפת בחומה, שנועדה להגן עליה מפני תקיפת אויבים או שודדים, ומפני פשיטות בעלי חיים מהמדבר. במהלך השנים נחרבו החומות ונבנו מחדש, עד שנבנו לפעמים זו על חורבותיה של זו. נציין כאן ארבע חומות, שהיו יוצאות דופן במיוחד:

החומה הכי ארוכה

לפני כ-2,000 שנה בנה המלך אגריפס חומה ארוכה כל כך, עד שהקיפה את ירושלים, וגם את כל הגבעות הצפוניות לה. שרידים של החומה הזאת, הנקראת 'החומה השלישית' (כי היתה אחת משלוש חומות שהקיפו אז את ירושלים), נמצאו הרחק מהעיר עתיקה, בשולי שכונת מאה שערים!

החומה הרחבה

לפני כ-2,700 שנה בנה המלך חזקיהו חומה עבה ביותר, ברוחב של כמעט 7 מטרים, כדי להגן על ירושלים מצפון. החומה הזאת שמרה על העיר בפני סנחריב מלך אשור, שחזר לביתו מבלי שהצליח לכבוש את ירושלים. שרידי החומה הרחבה שוכנים עד היום בלב הרובע היהודי.

החומה שלא היתה

לפני כ-800 שנה כבש צלאח א-דין המוסלמי את ירושלים. במהלך הכיבוש נהרסה חומת העיר, והוא החליט לבנות אותה מחדש. עבדיו הספיקו לבנות מגדלים ענקיים מסביב לעיר, ונותר להם רק לחברם זה לזה בחומה. אלא שאחיינו של צלאח א-דין, שירש את המלוכה, החליט כי עדיף להגן על ירושלים בעזרת פרשים (חיילים על סוסים), מאשר באמצעות חומה שעלולה לחסום אותם. בשל כך הוא החריב את המגדלים במו ידיו, והותיר את ירושלים ללא חומה.

החומה שהתמוטטה

לפני כ-1,500 שנה הקיפה הקיסרית הנוצרית, אאודוקיה, את כל ירושלים בחומה ארוכה, חזקה ויפהפייה. החומה הנהדרת הזאת החזיקה מעמד במשך לא פחות מ-450 שנה, ואף אויב לא הצליח להרוס אותה. בסופו של דבר התמוטטה חומת אאודוקיה ברעידת אדמה קשה, ורק שרידים מעטים נותרו ממנה.

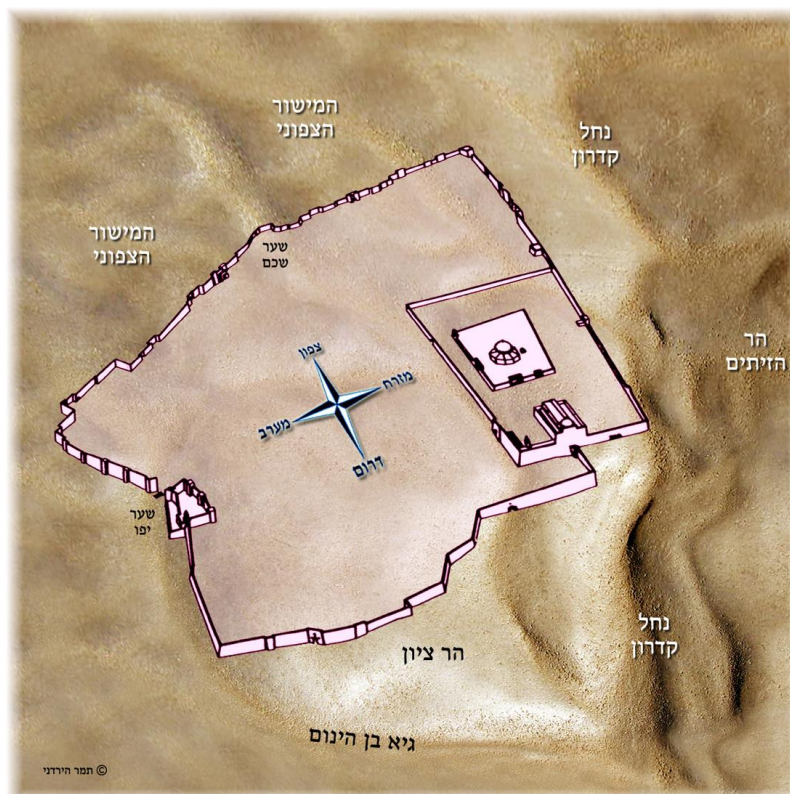
החומה הטורקית של ירושלים

במשך מאות שנים עמדה ירושלים ללא חומה. המוסלמים ששלטו אז בעיר היו פְּרָשִׁים (רוכבי סוסים) מעולים, והעדיפו עיר בלי חומות שיחסמו אותם. הדבר השתנה לפני כ-500 שנה, כאשר כבש הסולטאן סולימאן הטורקי את ארץ ישראל, ובתוכה – את ירושלים. הסולטאן נדהם לגלות שירושלים עומדת פְּרוּזָה (ללא חומה) כל כך הרבה שנים, והחליט לבנות לה חומה חדשה.

איזה חלק של החומה נבנה ראשון?

הסולטאן ראה שממערב, מדרום וממזרח מוגנת ירושלים בגאיות עמוקים, שדרכם קשה להעביר כלי מלחמה כבדים. בצד הצפוני, לעומת זאת, פרוס מישור רחב ונוח, בו אפשר להריץ סוסי מלחמה, ואפילו להסיע תותחים. ובאמת, כל מי שכבש את ירושלים עד ימיו, פרץ אל העיר מצפון.

ירושלם - הרים סביב לה (תהילים פרק קכ"ה)

הביטו במפת התבליט שבעמוד הקודם, ומצאו:

1. מהו שם הנחל השומר על ירושלים ממערב ומדרום? - _____
2. מהו שם הנחל השומר על ירושלים ממזרח? - _____
3. איזה משניהם הוא העמוק יותר, לפי המפה? - _____
4. לאיזה צד יכלו הטורקים להרחיב את החומה והישאר מוגנים? - _____
5. איזה הר היה הופך אז לחלק מהעיר? - _____

לאיזה כיוון המשיכו בוני החומה?

בניית החומה החלה, כאמור, בצד הצפוני, ועל בנייתה עמלו אלפי פועלים מדי יום. את משכורתם שילם הסולטאן סולימאן, וכסף נוסף ניתן להם גם מכספי המסים ששילמו התושבים.

משסיימו הבנאים לבנות את החומה הצפונית, הם התפצלו לשתי קבוצות: קבוצה אחת המשיכה בבניית החומה המערבית, והקבוצה השנייה פנתה לבניית החומה המזרחית. איך אנחנו יודעים זאת? – פשוט מאד: בכל פעם שהבנאים השלימו את בנייתו של שער בחומה, הם קבעו בראשו כתובת אבן בטורקית, ועליה תאריך בניית השער. אם עוקבים אחרי התאריכים, רואים ששער שכם, שהוקם

בחומה הצפונית, היה הראשון: הוא נבנה כבר

בשנת 1535. בהמשך נבנו השערים

המזרחיים והמערביים, ולבסוף, בשנת

1539, נבנו השערים הדרומיים.

כיצד נבנתה החומה בזמן כה קצר?

אורך החומה הטורקית בירושלים הוא כמעט ארבעה וחצי קילומטרים, גובהה מגיע לכעשרה מטרים, ויש בה למעלה משלושים מגדלי שמירה. לפני 500 שנה לא היו טרקטורים או מנופים, וגם לא חומרי בניין חזקים ומהירים להכנה, כמו בטון. למרות כל זאת, בניית החומה נמשכה רק ארבע שנים! כיצד הצליחו לבנות אותה כל כך מהר?

התשובה מורכבת מכמה סיבות:

1. **בנייה על שרידי חומות עתיקות** – הטורקים בנו את החומה החדשה בירושלים על חלקים שנשארו מחומות הרוסות. כך הם חסכו עבודה בבניית נדבכים (שורות אבנים) רבים, וגם חסכו לעצמם את חציבת היסודות באדמה בקטעים אלה.

2. **שימוש באבנים ישנות** – הטורקים פירקו מבנים ישנים בירושלים, והשתמשו באבניהם לבניית החומה. הם העדיפו מבני ציבור גדולים ויפים, כמו כנסיות ובתי הארחה, שמהם יכלו לשדוד הרבה אבנים, וגם עיטורי אבן לקישוט שערי החומה. השימוש המְשָׁנִי (פעם שנייה) באבנים חסך להם הרבה מאד עבודה של חציבה וסיתות (יישור אבנים).

3. **בניית חומה קצרה** – הטורקים בחרו להקיף את ירושלים בחומה קטנה, שהשאירה מחוץ לעיר לא מעט דברים שהיו פעם חלק בלתי נפרד מהעיר, כמו הר ציון או עיר דוד. מובן שבניית חומה קצרה יותר חוסכת זמן.

4. **בניית חומה דקה** – חומת ירושלים גבוהה אמנם, אך היא לא עבה במיוחד: חלקיה העבים ביותר מגיעים ללא יותר משניים וחצי מטרים (לעומת חומות ערים אחרות מהתקופה ההיא, שנבנו בעובי של ארבעה מטרים לפחות). הדבר חסך לבנאים עבודה רבה, כמובן.

איך הגנו על החומה?

בחומת ירושלים הטורקית מצויים אמצעי הגנה רבים ומעניינים:

מגדלי שמירה

לאורך החומה נבנו מגדלים ובהם חיילי משמר. המגדלים בולטים החוצה מהחומה, כך שהחיילים יכלו לירות מהצד על האויב

או לשפוך עליו שמן
רותח, אם ינסה
לפרוץ את החומה או
לטפס עליה.

שיניות חומה

החומה נבנתה עם שיניות – מעין "שיניים" המרוחקות מעט זו מזו. השיניות נועדו להגן על החיילים על החומה, כך שיוכלו להסתתר

מאחורי השיניות
ולירות באויב
שבחוץ דרך
הרווחים שביניהן.

מרפסת הגנה

במגדלי השמירה, ובעיקר מעל השערים, הותקנו מרפסות קטנות ללא רצפה, דרכן יכלו השומרים לשפוך שמן ומים רותחים על אויב המנסה לפרוץ פנימה.

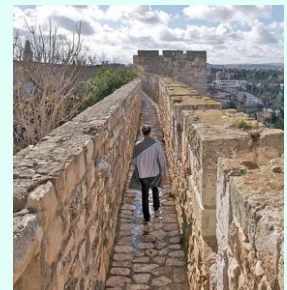

חרכי ירי

בחומה ובמגדלי השמירה נפתחו חלונות צרים, שמתוכם עקבו החיילים אחרי האויב, וגם ירו עליו בעת הצורך. האויב לא יכול היה לראות אותם, או לירות עליהם בחזרה.

שביל חומה

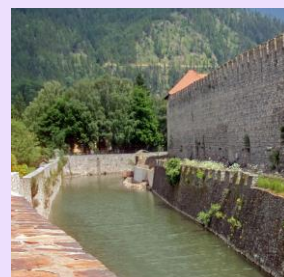

לכל אורך החומה למעלה עובר שביל, בו צעדו החיילים הלוחם ושוב, כדי לשמור ולוודא שאיש אינו מנסה לפגוע בחומה, או להסתנן לעיר.

(צילום: לורמיפסום)

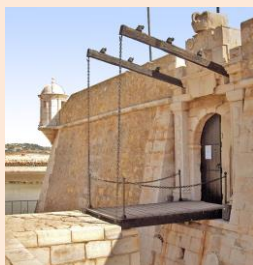
חפיר

המישור מול החומה הצפונית איפשר, כאמור, לאויבים להתקרב אל החומה עם סוסים וכלי מלחמה. בשל כך נחפר לאורכה חפיר, שהוא תעלה עמוקה ורחבה, כדי לעצור אותם. חפירים בעולם מולאו בדרך כלל במים, אך בארץ ישראל אין מספיק מים, ולכן רוב החפירים בארץ, כמו זה שבירושלים, היו יבשים. (בתמונה: חפיר באוסטריה)

גשר מתרומם

כדי להיכנס לעיר המוקפת בחפיר, יש צורך בגשר העובר מעליו. לעתים הותקן

גשר שאותו ניתן היה להרים במהירות, במקרה של התקפה (בצילום: גשר מתרומם בפורטוגל). זהו אמצעי ההגנה היחיד שלא קיים בחומת ירושלים, אלא במגדל דוד.

שערים מאובטחים

נקודת התורפה (הנקודה החלשה) בכל חומה היא השער, שהלא לאויב הכי קל

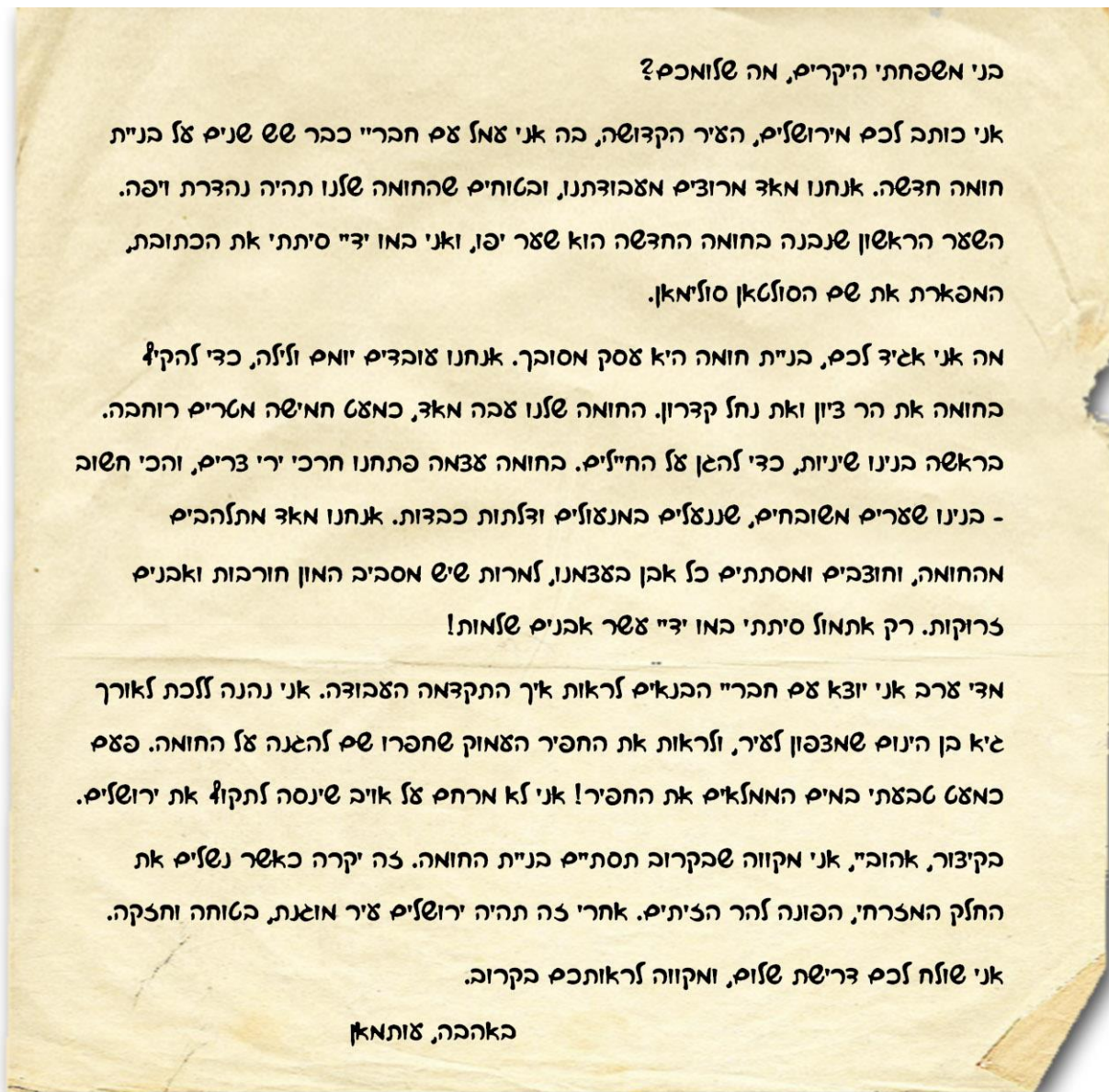

לפרוץ לעיר דרך הפתח שלה. בשל כך אובטחו השערים בשיטות מיוחדות, כמו דלתות כבדות, מנעולים משוכללים, בית שער מוגן ועוד (בתמונה: שער יפו ב-1925).

בניית חומת ירושלים הטורקית - סיכום

עוֹתְמָאן, מבנאי החומה בירושלים, שלח מכתב לבני משפחתו בטורקיה, ובו תיאר את עבודתו בבניית החומה. אך עוֹתְמָאן, איך לומר, היה בעל דימיון מפותח מאד (ובקיצור: שקרן גדול), ובמכתבו, המופיע בעמוד הבא, הוא שיבץ פרטים רבים שאינם נכונים כלל. מצאו אותם והקיפו אותם בעיגול.

רשמו בכל משבצת את האמת, בניגוד לשקרים שכתב עותמאן למשפחתו:

עמדות היו רגלינו בשערי ירושלים

(תהילים, פרק קל"ב)

בחומת ירושלים הטורקית ישנם שמונה שערים. לכל אחד מהם שם וסיפור מיוחד.

התבוננו במפת ירושלים העתיקה, ומצאו:

1. מהו השער הצמוד להר הבית? - _____
2. כמה שערים יש בחומה הצפונית? - _____
3. אילו שערים מובילים לרובע הארמני? - _____
4. איזה שער מפריד בין הרובע הנוצרי למוסלמי? - _____
5. מהו השער היחיד בחומה המערבית? - _____

שער שכם

שער שכם הוא הגדול והמפואר בשערי ירושלים. הוא שוכן בחומה הצפונית, ובמשך מאות שנים שימש כשער העיקרי של ירושלים, מפני שרוב האנשים הגיעו אז אל העיר מצפון.

הטורקים בנו את שער שכם בדיוק מעל שער רומי עתיק. עד היום אפשר לראות קצת מהשער העתיק הזה, אם מסתכלים למטה, אל בור גדול מצד שמאל לשער שכם. אפשר אפילו להיכנס על תוך השער העתיק, ולראות את חדר השומרים.

שער שכם אז והיום

התמונה שלפניכם צולמה לפני כ-80 שנה. השוו בין מראה שער שכם אז ובין מראהו היום, וכתבו - מהם השינויים העיקריים שחלו בשער או בסביבתו?

שם השער

שער שכם נקרא על שם העיר שכם, מפני שהדרך היוצאת ממנו מובילה אל העיר שכם. באנגלית נקרא השער בשם 'שער דמשק', מפני שהדרך היוצאת ממנו מובילה גם

לדמשק הרחוקה. השם הערבי של השער הוא 'בַּאב אל עמוד', שפירושו 'שער העמוד'. נראה כי השם קשור בעמוד שניצב בימי קדם בתוך העיר, סמוך לשער הרומי, הקבור היום מתחת לשער שכם. הרומאים היו אלה שהציבו את העמוד, ובראשו העמידו את פסל המַצְבִּיא (מפקד הצבא) הרומי, אֲדְרִיאָנוּס. העמוד הרומי בשער שכם היה חשוב מאד, מפני שממנו מדדו את המרחקים המדויקים בין ירושלים ובין ערים אחרות.

מראה השער

שער שכם הוא השמור והמאובטח ביותר מכל שערי העיר העתיקה: כדי להיכנס דרכו אל העיר, חייבים לעבור דרך בית שער. בית שער הוא מבנה בו יושבים שומרים חמושים בכלי נשק, ובודקים את כל הנכנסים אל העיר, כדי להבטיח שהם לא אויבים. בית השער של שער שכם הוא הגדול והמשוכלל מכל בתי השער של השערים האחרים: כדי להיכנס אל העיר, נכנסים לתוכו,

פונים שמאלה, פונים ימינה, ורק אז אפשר להיכנס אל העיר עצמה.

שער שכם מקושט בעיטורים רבים, כמו תבליטי עיגולים מאבן ומרפסות פינה יפות. על ראש החומה ניצבים 'מַלְלוֹנִים' – עמודונים יפים, המדגישים את חשיבותו של השער. בחלק הפונה אל העיר מעוטר השער בכמה תבליטי אבן. (צילם: כריס יונקר).

שער שכם - סיכום

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. שער שכם נמצא בחומה 1. הדרומית של ירושלים 2. הצפונית של ירושלים 3. המערבית של ירושלים	ב. השם האנגלי של השער 1. שער הזהב 2. באב אל עמוד 3. שער דמשק	ג. מתחת לשער שכם קבור 1. שער רומי 2. שעון שמש 3. בית מרחץ
ד. בבית השער ישבו 1. הסוחרים הכי עשירים 2. שומרים חמושים 3. מקבצי נדבות	ה. ייחודו של שער שכם הוא 1. שהוא הכי מאובטח 2. שהוא השער הכי קטן 3. שהוא השער הכי גבוה	ו. 'מָלֻנִים' הם 1. השומרים בשער שכם 2. העמודונים היפים על השער 3. מטבעות מימי הטורקים

שער הפרחים

שער הפרחים הוא שער קטן בחומה הצפונית של ירושלים, והוא הקרוב ביותר לפינה הצפונית-מזרחית של חומת העיר העתיקה.

שם השער

כל שערי חומת העיר העתיקה מעוטרים בתבליטי פרחים, אם כן, מדוע זכה דווקא

שער הפרחים להיקרא בשם זה? התשובה היא שהשם 'שער הפרחים' הוא טעות.

מול שער הפרחים שוכן בית קברות מוסלמי עתיק, הנקרא 'א-סַאֶהְרָה'. הערבים קראו לשער על שם בית הקברות: 'בַּאב א-סַאֶהְרָה', כלומר 'שער בית הקברות א-סַאֶהְרָה'. באו לירושלים מוסלמים, שלא הבינו את השם המוזר, וחשבו שהכוונה היא 'בַּאב א-

זָאָהָרָה, כלומר 'שער הפרחים'. הבלבול השתרש כל כך חזק, עד כי אפילו לשכונה הערבית, שנבנתה מחוץ לחומות מול שער הפרחים, קראו בשם 'שכונת בָּאב א-זָאָהָרָה', כלומר 'שכונת שער הפרחים'. שם השער השגוי התגלגל לעברית, וגם אנחנו משתמשים בו.

גם השם הלועזי של השער לא נכון: התיירים קוראים לו 'שער הורדוס', מפני שפעם חשבו שארמון המלך הורדוס שכן בקרבת השער לפני אלפיים שנה. היום אנחנו יודעים שהארמון שכן דווקא קרוב לשער יפו, אבל השם השגוי כבר השתרש.

מראה השער

שער הפרחים הוא אחד השערים הקטנים בחומת העיר העתיקה,

והוא מוביל אל תוך הרובע המוסלמי. פעם היו נכנסים אל תוך בית

השער שלו מהצד, דרך פֶּשֶׁש (שער נמוך), ואז פונים שמאלה ונכנסים אל העיר.

הפֶּשֶׁש הזה נראה בתמונה מצד שמאל, מתחת למדרגות הברזל בחומה. בהמשך

נפרץ הפתח השני, שדרכו אפשר היה להיכנס בקו ישר פנימה אל תוך העיר. הפֶּשֶׁש

נסגר כבר מזמן, והכניסה היום היא רק דרך הפתח החדש.

שער הפרחים מעוטר בתבליטי אבן עגולים, ובראש השער רק

עיטור של פרח אחד. בחלק הפנימי של

השער, הפונה אל תוך העיר, ישנם

עיטורי פרחים נוספים, ובהם גם

דגמים הנדסיים כמו משושים, כוכבים

ואפילו מגיני דוד.

שער הפרחים בימים שהפֶּשֶׁש הצפוני (משמאל) היה עדיין פתוח, 1910

אגדת שער הפרחים

חברו אגדה ירושלמית יפה על שער הפרחים, שבתוכה מופיעות המילים:

שער
הפרחים

מכשפה

אהבה

סוף/אן

שער הפרחים - סיכום

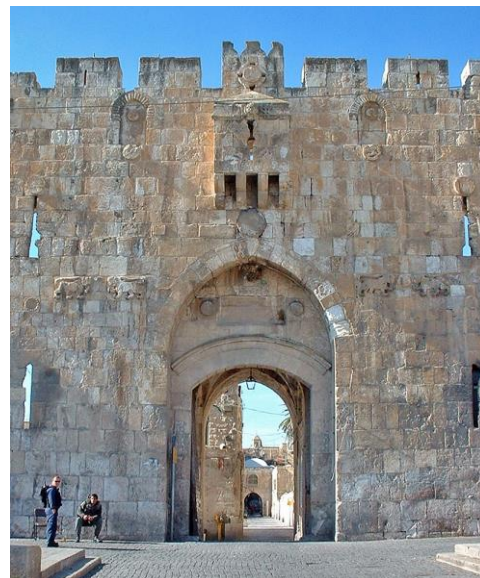

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. שער הפרחים נקרא על 1. פרחי הכלנית 2. בית קברות 3. הפרחים שמעטרים אותו	ב. השם הלועזי של השער 1. שער הורדוס 2. שער אדריאנוס 3. שער טיטוס	ג. פעם נכנסו לשער דרך 1. פֶּשֶׁשׁ 2. תעלה 3. גשר
ד. פירוש המילה פֶּשֶׁשׁ הוא 1. חרק זעיר כמו נמלה 2. שער נמוך וקטן 3. סוג של ירק מאכל	ה. על שער הפרחים 1. אין עיטורי פרחים כלל 2. יש רק עיטורים הנדסיים 3. יש כל מיני עיטורים	ו. סמל יהודי שמופיע בשער 1. מנורה 2. מגן דוד 3. הכותל המערבי

שער האריות

שער האריות הוא השער היחיד, דרכו אפשר להיכנס אל העיר העתיקה ממזרח. השער נקרא עם שם תבליטי אבן המעטרים אותו משני צדיו. השער זכה למקום של כבוד בתולדות עם ישראל, מפני שבמלחמת ששת הימים, בשנת 1967, פרצו דרכו הצנחנים אל העיר העתיקה, ושחררו את הכותל ואת המקומות הקדושים.

שם השער

ארבעה אריות גדולים מקשטים את שער האריות: שניים מצד ימין ושניים מצד שמאל. אריות אלה לא הוכנו במיוחד לכבוד חומת ירושלים, אלא נגנבו ממקום אחר: בְּנֵאֵי החומה מצאו בקרבת מקום מבנה גדול, מפואר ועתיק, שאת החזית (הקיר הקדמי) שלו עיטרו ארבעה אריות. הם שמחו מאד על הגילוי, פירקו את המבנה, שדדו את העיטורים, וקבעו אותם בחומה. האבנים הרגילות של המבנה נשדדו אף הן, ושימשו לבניית החומה עצמה. הבנאים היו מרוצים מאד מהתוצאה, ואף קראו לשער בשם 'שער האריות', אך אז גילו להם תושבי ירושלים, כי אלה הם בעצם... ברדלסים. מסתבר שהמבנה היה בית ההארכה מפואר, שנבנה על ידי הסולטאן המוסלמי בַּיִבֶּרְס, כ-300 שנה קודם לכן. בַּיִבֶּרְס הגיע מערבות אסיה, ופירוש שמו בשפה

המונגולית היה 'ברדלס'. בשל כך הטביע הסולטן את חותם הברדלסים במבנים רבים שבנה בארץ ישראל ובמקומות אחרים. כך או כך, השם 'שער האריות' התקבע, וזהו שמו עד היום.

מראה השער

שער האריות ב-1894, לפני פריצת קיר בית השער הפנימי

חוץ מהברדלסים, מעוטר שער האריות בקישוטי אבן נוספים, שנשדדו מבית ההארכה של בִּיבְרָס: מעל השער, למשל, ניצבת מרפסת הגנה, ומשני צדיה חלונות אטומים בעלי קשת יפה. חלונות אלה שימשו פעם כחלונות אמיתיים בבית

ההארכה של בִּיבְרָס, וגם הם הגיעו לבסוף לשער האריות.

הכניסה דרך שער האריות היתה פעם אל תוך בית שער, ואז פנו שמאלה כדי להיכנס אל תוך העיר. לפני במאה שנה נפרץ הקיר הפנימי של בית השער, והכניסה היום דרך שער האריות היא בקו ישר אל תוך העיר.

מדוע רצו האריות לטרוף את הסולטאן סולימאן?

בעליית גג חשוכה באיסטנבול, בירת טורקיה, נתגלתה מגילה, שנכתבה בטורקית עתיקה (המגילה מופיעה בעמוד הבא). חוקרים שנקראו לפענח את המגילה, מצאו כי היא מספרת את האגדה על סיפורו הנורא של הסולטאן סולימאן והאריות מירושלים. למרבה הצער, לא הצליחו המומחים לפענח את כל המילים במגילה. אנא עזרו להם!

מה מספרת המגילה העתיקה על הסולטאן ועל חומות ירושלים?

1. כמה אריות זינקו על הסולטאן בחלומו הנורא? - _____
2. כמה זמן חלף עד שהיועצים פתרו לסולטאן את החלום? - _____
3. כמה שנים עמדה ירושלים ללא חומה? - _____
4. מי נשלח לירושלים על ידי הסולטאן? - _____

5. בתוך כמה זמן נבנתה חומת ירושלים? -

6. איך קשור שער האריות לסיפור? -

לילה אחד חלם הסולטן סולימאן חלום נורא: בחלומו התהלך
ברחובות **ירושלם**, והנה לפתע זינקו עליו **אربع**
אריות. "**הסלולו!**" קרא הסולטאן, וניסה להימלט, אולם
האריות תפסו אותו ב**שינין**ם החדות, וקרעו אותו
לגזרים. שטוף זיעה ורועד **העורר** הסולטאן, ואך בקושי
הצליח לחזור ולהירדם. אלא שגם הפעם פקד אותו שוב החלום
הנורא. באותו לילה חזר החלום **שוב**, וכך גם בלילות שאחריו.
לבסוף הרגיש הסולטאן שאינו יכול יותר לשאת את לילות
הזוועה.

"אנא פתרו את חלומי," התחנן הסולטאן בפני יועציו **החכמים**.
"הגידו לי מה עלי **לעשות** כדי שהחלומות הרעים ייפסקו."
חשבו החכמים **שבע** ימים ו**שבע** לילות, עד שפתרו
את החלום: "כבר **שלוש** מאות שנה שירושלים עיר הקודש
עומדת ללא חומה. חלומך הוא אות **מלווה** ש עליך לבנות
חומה לירושלים, ולא – תיטרף על ידי **אربع** אריות."
עוד באותו שבוע שלח הסולטאן אלפי **בנאי** ל**ירושלם**
והם בנו חומה במהירות שיא: **אבע** וחצי קילומטרים, בתוך
אבע שנים בלבד! משהושלמה החומה, קבע הסולטאן על
פתח אחד ה**שערים** את דמות **אבעת** האריות שראה
בחלומו, כסמל לכך שעמד במשימה. חלומות הזוועה אכן לא חזרו
עוד, וחומת ירושלים ה**טורקית** עומדת עד עצם היום הזה.

מפתח טורקית עתיקה

א = א	ל = ל
ב = ב	מ = מ
ג = ג	נ = נ
ד = ד	ס = ס
ה = ה	ע = ע
ו = ו	פ = פ
ז = ז	צ = צ
ח = ח	ק = ק
ט = ט	ר = ר
י = י	ש = ש
כ = כ	ת = ת

שער הרחמים

שער הרחמים שוכן בכותל המזרחי של הר הבית, והוא נולד כבר לפני 1400 שנה. הסולטאן סולימאן השתמש בחומת הר הבית כחלק מחומת העיר, והחליט לסתום את שער הרחמים, כדי שאיש לא ינסה לפרוץ דרכו לירושלים. כך נותר שער הרחמים חסום וסגור עד עצם היום הזה.

שם השער

השם שער הרחמים נולד מתוך האמונה היהודית, שהמשיח ייכנס

דרכו, כשהוא רכוב על חמור לבן. "השער הנעול ייפתח",

אומרים היהודים, "והמשיח ייכנס ישר להר הבית." גם המוסלמים קוראים לשער בשם 'שער הרחמים', בשל התיאור המופיע בקוראן (הספר הקדוש למוסלמים, כמו התנ"ך שלנו): "והוקמה ביניהם חומה, ולה שער: כלפי פנים יש בה רחמים, וכלפי חוץ – עונש" (סוּרַת אל תַּחֲדִיד, פרק י"ג).

מראה השער

שער הרחמים שונה מהשערים האחרים בחומת העיר העתיקה, שכן הוא נבנה הרבה לפנייהם. השער הזה הוא, למשל, היחיד שיש לו שני פתחים תאומים, במקום פתח אחד. הפתחים האלה מעוטרים בשתי קשתות יפהפיות, שמשני צדיהן כותרות בולטות ומיוחדות. בראש השער שתי מסגרות ריקות, ועיטורים עגולים בגדלים שונים.

בית השער של שער הרחמים הוא הגדול והמפואר מכל בתי השער של חומת העיר העתיקה: זהו אולם גדול שתקרתו מורכבת משש כיפות יפות, הנשענות על עמודי שיש יקרים. הכניסה היום לאולם בית השער היא דרך הר הבית בלבד, כלומר מבפנים ולא מבחוץ.

האם רצו המוסלמים לחסום את המשיח?

כשהסולטאן סולימאן חסם את שער הרחמים, הצטערו היהודים מאד. הם עמדו ליד פתחו הנעול, והתפללו שהמשיח יבוא וישבור את הקיר. יום אחד הכריזו המוסלמים שזהו בית קברות מוסלמי והחלו לקבור ליד השער את מתייהם. בלית ברירה הפסיקו היהודים להתפלל ליד השער, כי אין זה נאה להתפלל בבית קברות. היהודים כעסו, וטענו כי המוסלמים רוצים לחסום את המשיח. "המוסלמים רוצים לחסום את המשיח", טענו היהודים, "הם חושבים שהמשיח הוא כהן, ומכיוון שכהן חייב להיות טהור, אסור לו לעבור בבית קברות, כדי שהמתים לא יטמאו אותו."

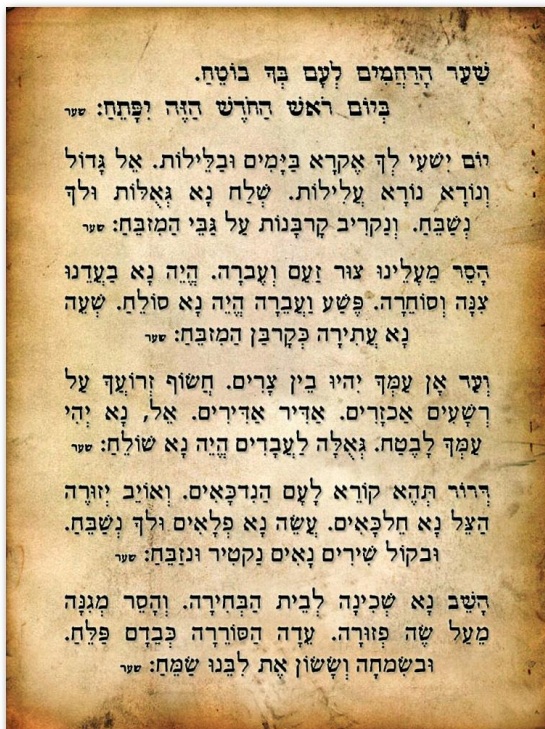
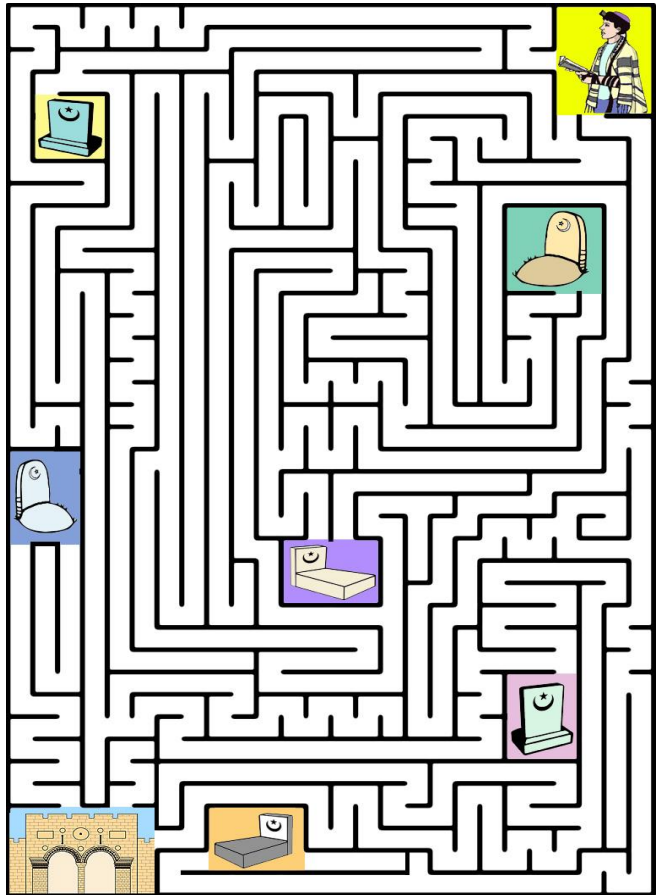
האמת היא שהמוסלמים בכלל לא התכוונו לחסום את המשיח, אלא רק רצו לקבור את מתייהם ליד השער, המסמל את רחמי האל. הם לא הכירו את ההלכות היהודיות, וגם לא יכלו לדעת שאין למשיח שום בעיה לחצות את בית הקברות, משתי סיבות:

1. המשיח אינו כהן. הוא צאצא של דוד המלך (משיח בן דוד), שהיה משבט יהודה.
2. בית קברות של גויים אינו מטמא, אלא רק אם נוגעים ממש במת, או סוחבים אותו.

יהודי רצה להתפלל ליד שער הרחמים.
עזרו לו להגיע לשם, בלי לעבור דרך
הקברים המוסלמיים.

שער הרחמים במסורת היהודית

שער הרחמים הוא השער היחיד בחומת
ירושלים, שיש לו משמעות עמוקה
עבור היהודים. השער הפך סמל לדבר
שכולם מחכים לו (המשיח), שיגיע רק
כשתגבר באלוהים ובעולם מידת
הרחמים, ותגרש את הדברים הרעים.

'שער הרחמים' - פיוט לראש השנה במסורת עירק ותימן

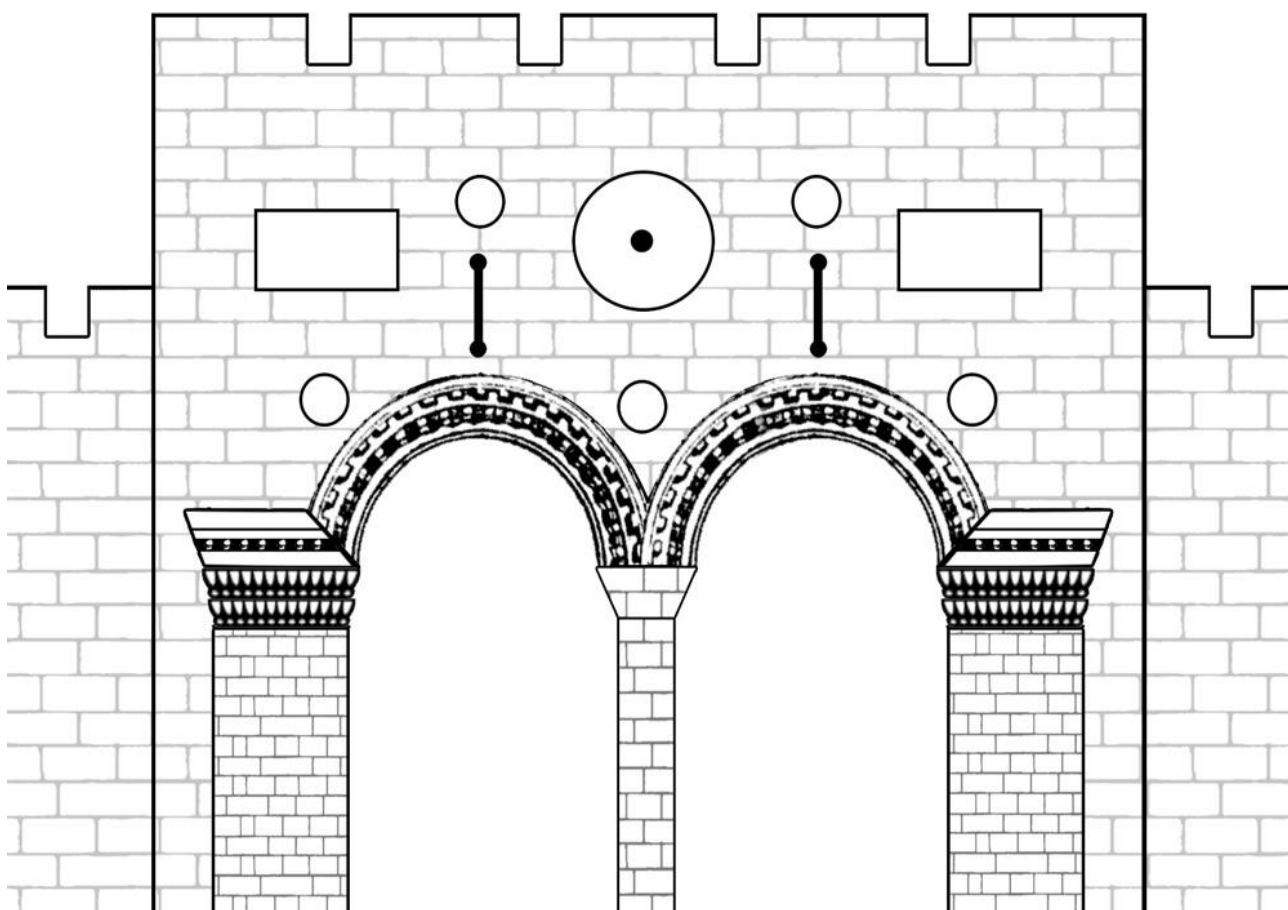
עבור הרבה אנשים מסמל שער הרחמים את
התקווה שיום אחד יהיה להם טוב, ושהם יזכו
להגשים את כל החלומות שלהם. הסיבה
שדווקא שער הרחמים הפך לסמל הזה היא
כפולה:

1. שער אמור להיות פתוח, ולאפשר לכולם
לעבור בו, אך שער הרחמים נעול כל כך.
2. שער הרחמים מוביל ישירות להר הבית,

כלומר, אל המקום החשוב והקדוש ביותר. זה אומר שברגע שהוא ייפתח, יוכלו כולם להיכנס בו ולהגיע מיד אל המקום הטוב ביותר, בלי לעבור עוד צרות ובעיות.

שער הרחמים שלי

כתבו בתוך שער הרחמים שני חלומות או תקוות שלכם, שהייתם רוצים שיתגשמו. בשני המלבנים העליונים רשמו את שמותיהם של האנשים שהכי הייתם רוצים שיהיה להם טוב.

שער האשפות

שער האשפות הוא שער בחומה הדרומית, והוא הקרוב ביותר לכותל המערבי. זהו השער היחיד בחומת העיר העתיקה, שדרכו יכולים לעבור אוטובוסים גדולים.

שם השער

בניגוד לשאר השערים בחומה, שלהם שמות נאים, כמו 'שער הפרחים' או 'שער האריות', לשער האשפות יש שם ממש לא נעים. מקור השם הוא בתנ"ך, שם מסופר על נחמיה שחזר מגלות בבל, ומצא את ירושלים חרבה ואת חומתה הרוסה. נחמיה יצא לבדוק את מצב העיר, כמתואר בתנ"ך: "וְאֶצְאָה בַּשַּׁעַר הַגָּיָא לֵילָה, וְאֶל פְּנֵי עֵין הַתְּנִין, וְאֶל שַׁעַר הָאֲשָׁפֹת" (ספר נחמיה, פרק ב').

השער שראה נחמיה איננו שער האשפות של ימינו, שהלא נחמיה חי לפני כ-2,500 שנה, ואילו החומה הטורקית היא בת 500 שנה, אך השם העתיק התגלגל מהחומה העתיקה לחומה החדשה. כך או כך, נראה שהשם 'שער האשפות' הודבק לשער, מפני שממנו הוצאה האשפה מירושלים, לתוך נחל קדרון הסמוך.

מראה השער

שער האשפות השתנה מאד במשך השנים, כפי שמעידות התמונות. הוא נולד כפֶּשֶׁש (שער קטן) בחומה, ורוב הזמן היה סגור. בחלוף השנים, כאשר התחילו הירושלמים להתיישב בנחל קדרון שמחוץ לחומה, הוחלט לפתוח אותו באופן קבוע. אז גם "הודבק" לו בית שער בן שתי קומות, בו ישבו שומרים וחיילים.

ב-1948 כבשו הירדנים את העיר העתיקה, ושלטו בה במשך 19 שנים. הם סילקו את בית השער, הרחיבו את הפֶּשֶׁש וחיזקו את המשקוף בקורת בטון, כדי שאוטובוסים יצליחו לעבור דרכו. מבית השער לא נותר זכר, אך מהפֶּשֶׁש נשארה עד היום הקשת הטורקית היפה, והיא יושבת ככיפה קטנה על גבי השער המורחב.

איזה מין שם זה, שער האשפות?!

האגדה מספרת כי שם השער נולד בעקבות מעשה שהיה בירושלים לפני כ-1300 שנה: עומֶר, המפקד המוסלמי האגדי, כבש אז את ירושלים, וראה נוצרים מגיעים ממרחקים, ושופכים שקי אשפה בקצה העיר. "הכמרים שלנו אמרו שמי שעושה זאת," סיפרו הנוצרים לעומֶר, "זוכה לברכה ולאריכות ימים."

עומֶר נדהם. "למה לסחוב אשפה ממרחק, רק כדי להשליכה בירושלים? הנוצרים בוודאי מנסים להסתיר כאן משהו, ולכן הם קוברים אותו מתחת לאשפה."

עוד באותו יום הפיץ עומֶר שמועה, כי מצא מטבעות זהב בערימת האשפה שבקצה העיר. "המטבעות הם בוודאי חלק מאוצר," אמר. מיד

הגיעו המוני אדם, שהחלו לחטט באשפה. כך סולק אט-אט הזבל, עד שנתגלה לפתע משטח סלע לבן, מוקף בקירות עתיקים. "זהו הר המוריה הקדוש ליהודים!" נדהם עומר, "והסלע הלבן כאן - זוהי אבן השתייה, שהיא התשתית (בסיס) לכל העולם, וממנה הוא נברא. הנוצרים ניסו להעלים את כל זה, אבל לא הצליחו!" עומר הכריז על הר המוריה כמקום הקדוש גם למוסלמים. הוא ניקה ושיפץ אותו, ובנה עליו מסגד. לזכר האגדה, נקרא השער הקרוב ביותר לכותל המערבי בשם 'שער האשפות'.

שבע מילים מהאגדה נפלו לערימת האשפה, ואותיותיהן התבלבלו. רשמו כאן מה הן:

שער האשפות – סיכום

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. שם השער מוזכר בתנ"ך 1. בספר נחמיה 2. בספר בראשית 3. במגילת אסתר	ב. שם הנחל הסמוך לשער 1. גיא בן הינום 2. נחל קדרון 3. נחל אלכסנדר	ג. בית השער היה בגובה 1. קומה אחת 2. שתי קומות 3. שלוש קומות
ד. מי הרס את בית השער? 1. הסולטן סולימאן 2. המפקד האגדי עומר 3. הירדנים	ה. על פי האגדה, הנוצרים 1. שפכו אשפה בהר המוריה 2. פינו זבל משער האשפות 3. חטטו באשפה בשער יפו	ו. שער האשפות הכי הקרוב 1. לרובע המוסלמי 2. לכותל המערבי 3. למגדל דוד

שער ציון

שער ציון מחבר בין העיר העתיקה והר ציון, והוא שוכן בקצה הרובע הארמני, סמוך לרובע היהודי.

שם השער

בחומה עתיקה, שעמדה בירושלים לפני כ-900 שנה, היה שער שנקרא 'שער הר

בית השער של שער ציון (צילום: ג'ו אמינוף)

ציון'. מטיילים שביקרו אז בירושלים תיארו איך נכנסו דרכו מהר ציון לתוך העיר. בחלוף השנים נפלה המילה 'הר' משם השער, והוא הפך בקיצור ל'שער ציון'. החומה העתיקה ההיא כבר נהרסה, אך הטורקים השתמשו בשם העתיק לשער שפתחו בחומה החדשה שבנו. הערבים קוראים לשער ציון גם בשם 'בַּאב נְבִי דָאֻד' (שער הנביא דוד), מפני שעל פסגת הר ציון הסמוכה שוכן קבר דוד המלך.

מראה השער

סמוך לשער ציון עמדו לפני כ-500 שנה חורבותיה של כנסייה יפה. הטורקים שדדו ממנה כותרות עמודים יפות, ושיבצו אותן בשער ציון. כך, למשל, הוצבו 4 כותרות של עמודי אבן מתחת למרפסת ההגנה, ושתי כותרות נוספות לקישוט משני צדי השער. הבנאים גם שדדו מהכנסייה כמה תבליטי פרחים מאבן, ואפילו שני חלונות, ושיבצו את הכל בשער. מה הפלא ששער ציון הוא אחד השערים היפים ביותר בחומת ירושלים.

שער ציון הוא גם השער "הפצוע" ביותר
מכל שערי החומה: אבניו מחוררות
ושרוטות מפגעי אבנים, פגזים וחומר
נפץ. נזקים אלה נגרמו לו כאשר ניסו
חיילי צה"ל לפרוץ דרכו ביריות לעיר
העתיקה במלחמת העצמאות ב-1948.
לפני כמה שנים עבר שער ציון ניקוי

וחיזוק, ואז עלתה השאלה: האם לסתום את החורים ולמלא את החריצים השבורים?
מצד אחד, מגיע לשער ציון להיראות יפה ושלם, ומצד שני החורים והשריטות
מספרים את סיפור המלחמות שעבר. בסופו של דבר הוחלט להשאיר את השער
במראהו "הפצוע", כדי שכולנו נזכור מה עבר עליו.

האם שער ציון מוזכר בתנ"ך?

שער ציון אינו מוזכר בפירוש בתנ"ך, אך יש לו רמז בפסוק יפה, המבטא את הקשר
החזק בין האל ובין ירושלים. כדי לגלות את הפסוק המסתורי, הצטיידו בתנ"ך ופתרו
את התרגיל הבא:

חלק ראשון

א. פתחו בספר הראשון של 'המושלים החובשים כתר'. מיהו האיש הזקן המופיע

בפסוק הראשון? - _____

ב. מהו ספר השירים המפורסם שהאיש הזה כתב, שהפך לחלק מהתנ"ך? כתבו את

התשובה כאן:

חלק שני

א. פתחו במגילת שיר השירים, בפרק שהוא מספר אצבעות כף היד. מי דופק בדלת?

ב. השלימו את תיאור מראה ראשו של הדופק בדלת: "ראשו כתם"

חלק שלישי

א. פתחו במגילה המלכה הנקראת בפורים, ומצאו: באיזה פרק מופיע לראשונה

מרדכי היהודי? כתבו את התשובה כאן:

התוצאה:

פתחו בספר שמצאתם בחלק הראשון, בפרק שמצאתם בחלק השני, בפסוק שמצאתם

בחלק השלישי, וכתבו כאן את הפסוק המרמז על שער ציון:

שער ציון - סיכום

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. שער ציון מחבר בין 1. העיר העתיקה והקדרון 2. הר הזיתים וים המלח 3. העיר העתיקה והר ציון	ב. מקור השם 'הר ציון' הוא 1. בחומה מלפני 900 שנה 2. בפרשת בראשית 3. במשנה, מסכת אבות	ג. הערבים קוראים לשער בשם 1. 'שער שרביט הסולטאן' 2. 'שער הנביא דוד' 3. 'שער התבלינים'
ד. קישוטי השער נשדדו 1. מכנסייה יפה 2. ממסגד מוסלמי 3. מבית כנסת עתיק	ה. "שער ציון פצוע", כלומר 1. הרוס לגמרי 2. מחורר מפגזים ואבנים 3. הדלתות שלו שבורות	ו. רמז לשער ציון מופיע 1. בספר שמות 2. בספר מלכים 3. בספר תהילים

שער יפו

שער יפו הוא המפורסם מכל שערי העיר העתיקה. בעבר היה שער שכם השער פעיל יותר, אך ירושלים גדלה לכיוון מערב, ודרך יפו, המובילה לשער, הפכה לרחוב הראשי של העיר.

שם השער

שער יפו נקרא על שם העיר יפו, מפני שדרך יפו

(היום - רחוב יפו) היוצאת ממנו מערבה, מובילה לעיר זו. החיבור בין שתי הערים בימי קדם היה חשוב מאד, מפני שאספקת האוכל והסחורות הגיעה לירושלים דרך נמל יפו. הערבים קוראים לשער 'בְּאֵב אֶל חֶלִיל', כלומר 'שער חברון', מפני שדרכו הולכים גם דרומה לעיר חברון. הנוצרים קוראים לשער 'שער דוד', בשל קרבתו למגדל דוד.

איך הגנו על שער יפו?

שער יפו הוא דוגמא לשער מאובטח ביותר מפני התקפת אויבים:

1. **מרפסת הגנה** – בראש השער ניצבת מרפסת קטנה ללא רצפה. במקרה של

התקפת אויבים על השער, יכלו השומרים לשפוך עליהם דרכה שמן ומים רותחים,

ולהבריח אותם.

2. **בית שער** – בבית השער עמדו שומרים

וחיילים, שבדקו כל מי שנכנס אל תוך

העיר. אם לא היה בית שער, והבדיקה

היתה נערכת מחוץ לעיר, יכלו האויבים

שער יפו בשנת 1890

להפתיע את השומרים ולהרוג אותם. בית השער גם נבנה כבניין הבולט החוצה מתוך החומה. למה זה טוב? – מפני שבעת התקפה, יכלו השומרים והחיילים לעמוד על החומה הצמודה לבית השער, ולירות על האויבים בגבם.

3. **כניסה בצורת ר** – כדי להיכנס לעיר העתיקה דרך שער יפו, צריך להיכנס לתוך בית השער, לפנות שמאלה, ורק אז מגיעים פנימה אל תוך העיר. אם הכניסה היתה בקו ישר, יכלו אויבים לפרוץ במהירות פנימה על גבי סוסים דוהרים.

4. **דלתות כבדות** – הטורקים הרכיבו בכל שערי ירושלים דלתות עץ כבדות, שהוחלפו בהמשך בדלתות ברזל. השערים ננעלו מדי לילה, ונפתחו רק למחרת בבוקר. מי שאיחר, והגיע אחרי שקיעת השמש, נאלץ לבלות את הלילה באחד מהקאנים (מלונות דרכים), שנבנו מחוץ לעיר. רק בראשית המאה ה-20, אחרי שהירושלמים התחילו לצאת מהחומות ולגור בשכונות מחוץ לעיר, הפסיקו לנעול את השערים, והם נותרו פתוחים עד עצם היום הזה.

כתבו מתחת לכל ציור לאיזה אמצעי הגנה על שער יפו הוא קשור:

מגדל השעון של שער יפו

בתמונות מלפני מאה שנה נראה מגדל שעון מפואר מעל שער יפו. המגדל נבנה בשנת 1907 לכבודו של הסולטאן הטורקי, עבדול חמיד. בעת ההיא חגג הסולטאן 30 שנות שלטון, ובכל רחבי האימפריה (ממלכה גדולה) ציינו את החגיגה הגדולה, על ידי בניית כמאה מגדלי שעון לכבודו. ששה מתוך מאה המגדלים נבנו בארץ ישראל: ביפו, בעכו, בשכם, בחיפה, בצפת ובירושלים. רבים ממגדלי השעון כבר נהרסו, אך חלק עוד נשאר, כמו למשל מגדל השעון המפורסם בעיר יפו.

שער יפו ומגדל השעון בשנת 1910

לאן נעלם מגדל השעון של ירושלים? - הבריטים כבשו את ירושלים עשר שנים אחרי בניית המגדל, והם ממש לא אהבו אותו. מושל ירושלים הבריטי פסק שהמגדל מכוער, ובכלל לא מתאים לחומה. הוא הורה לפרק אותו, וכך המגדל נעלם. התמונות הישנות, המציגות את מגדל השעון בירושלים, גם מלמדות כי לפני כמאה שנה, אחרי שהירושלמים כבר התחילו לצאת מהחומות, הם בנו בתים וחנויות בצמוד לחומה מבחוץ. באופן זה הם היו עדיין קרובים לעיר, וגם חסכו כסף: במקום לבנות ארבעה קירות לבית, הם בנו רק שלושה.

סדרת בולים לכבוד מגדלי השעון הטורקיים בארץ ישראל (באדיבות השירות הבולאי)

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. השער נקרא בערבית 1. על שם העיר שכם 2. על שם כפר סילואן 3. על שם העיר חברון	ב. על השער הגנו על ידי 1. מרפסת הגנה 2. חפיר 3. תעלת מים עמוקה	ג. השער מוביל לכיוון 1. צפון ומזרח 2. דרום ומערב 3. מזרח ודרום
ד. פעם היו לשער 1. דלתות מנחושת 2. דלתות מאבן 3. דלתות מעץ	ה. מגדל השעון נבנה לכבוד 1. הסולטאן סולימאן 2. הסולטאן עבדול חמיד 3. המושל הבריטי של ירושלים	ו. מגדל השעון לא קיים 1. כי נהרס ברעידת אדמה 2. כי הבריטים פירקו אותו 3. כי נפל מרוב יושן

השער החדש

השער החדש כבר לא חדש: הוא נולד בשנת 1889, לפני כ-120 שנה, בקצה המערבי של החומה הצפונית בעיר העתיקה. זהו השער היחיד שנבנה בלי בית שער, והוא גם הפחות יפה ומפואר מכולם.

שם השער

לפני כ-150 שנה התחילה היציאה מהחומות,

והירושלמים התחילו לגור מחוץ לעיר העתיקה, בעיקר בצד צפון ומערב. בין היוצאים מהחומות היו גם נוצרים רבים, שהקימו כנסיות, מנזרים ובתי ספר, קרוב לפינה הצפונית-מערבית של העיר העתיקה. כדי להקל עליהם את המעבר מהרובע הנוצרי למבנים שבנו מחוץ לחומה, הסכים הסולטאן הטורקי, עבדול חמיד, לפרוץ עבורם

שער חדש בחומה. לא פלא שלשער קוראים 'השער החדש'. הערבים הנוצרים, שמאד העריכו את הסולטאן שעזר להם, קוראים לשער גם 'בָּאב עֶבְדוּל חֶמִיד', לכבודו.

מראה השער

השער החדש הוא הפשוט מכל השערים, מפני שהוא הרי בסך הכל פרצה שנעשתה בחומה, ולא שער מתוכנן. בגלל זה אין לו בית שער או עיטורים מיוחדים, והכניסה דרכו אל העיר העתיקה היתה מהתחלה בקו ישר פנימה, בלי פניות

ובלי מעברים.

הסולטאן עבדול חמיד

הכתובת בראש השער מוקדשת לסולטאן עבדול חמיד, שהרשה לבנות אותו, בניגוד לשלטים שבראש השערים האחרים בחומה, המפארים את שמו של הסולטאן סולימאן, אשר בנה את החומה כולה.

השער החדש - סיכום

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. השער החדש נבנה בשנת 1. 1898 2. 1899 3. 1889	ב. השער החדש נועד להקל 1. על היהודים 2. על הנוצרים 3. על המוסלמים	ג. השער נקרא 'עבדול חמיד' 1. כי הוא עבר דרכו 2. כי הוא הרשה לבנות אותו 3. כי הוא מאד אהב אותו
ד. 'בָּאב' בערבית פירושו 1. שער 2. סולטאן 3. חדש	ה. בית השער 1. הוא היפה מכל השערים 2. אינו קיים כלל 3. הוא הקטן מכל השערים	ו. הכתובת בראש השער 1. מוקדשת לסולטאן סולימאן 2. לנוצרים הגרים בעיר 3. לסולטאן עבדול חמיד

שערי ירושלים בשטרות

בשנת 1975 הוציאה מדינת ישראל סדרת שטרות בשם 'סדרת השערים'. היה זה כמה שנים אחרי מלחמת ששת הימים, בה אוחדה ירושלים העתיקה עם החדשה. עד אז, למשך 19 שנה, היתה העיר העתיקה תחת שלטון ירדן, ואסור היה לישראלים וליהודים להיכנס אליה. השמחה הגדולה על האיחוד הביאה לבחירת השערים כסמל.

בדקו את התמונות והתיאורים של שערי העיר העתיקה בדפים הקודמים בחוברת זו, וכתבו בפס הלבן שעל כל שטר מהו השער המוצג בו:

* מדינת ישראל נזקקה רק לשישה שטרות ולא לשמונה, ולכן השאירה שני שערים

מחוץ לסדרה. מהם? 1. _____ 2. _____

* מדוע, לדעתכם, דווקא השערים האלה הושארו בחוץ?

אני עומד על החומה

בשנת 1977 כתב המשורר דן אלמגור את השיר 'שומר החומות', בו תיאר עצמו כחייל העומד על חומות ירושלים, ושומר עליה.

שומר החומות

מילים: דן אלמגור * לחן: בני נגרי

אני עומד על החומה,

עומד בגשם לבדי, וכל העיר העתיקה

מונחת לי על כף ידי. אני מביט בה מאוהב.

אני עולה לכאן תמיד סתם להביט,

אבל עכשיו אני נמצא כאן בתפקיד.

כן, כן, מי חלם אז בכיתה, כשלמדנו לדקלם:

"על חומות ירושלים הפקדתי שמרים",

שיום יגיע ואהיה אחד מהם?

אני עומד על החומה, עומד מקשיב אל הקולות,

קולות השוק והמהומה,

קריאות רוכלים ועגלות. הנה הוא קול המואזין,

הנה דינדון הפעמון, אבל עלי להאזין

אם אין שום נפץ של רימון.

כן, כן, מי חלם אז בכיתה...

אני עומד על החומה, רועד מקור ומסתכל –

הנה שקעה כבר החמה. שומר מלילה, מה מליל,

אור הירח במלואו שוטף חומות ושערים.

מתי יבוא היום, שבו לא נזדקק עוד לשומרים?

שומר החומות

קראו את מילות השיר 'שומר החומות' ומצאו:

1. מה רואה החייל העומד על חומות העיר העתיקה? - _____
2. אילו צלילים הוא שומע? - _____
3. האם הוא אוהב את ירושלים? - _____
4. האם זאת הפעם הראשונה שהוא עומד על החומה? - _____
5. מהו הפסוק מהתנ"ך שהחייל למד לדקלם כילד בכיתה? - _____
6. החייל שואל: "מי חלם אז בכתה... שיום יגיע ואהיה אחד מהם?" – למי הוא מתכוון במילים "אחד מהם"? - _____
7. למה מתכוון החייל במילים: "מתי יבוא היום שבו לא נזדקק עוד לשומרים"? - _____

שומר החומות שלי

בחרו בית אחד מהשיר וציירו אותו כאן:

העיר העתיקה

העיר העתיקה שוכנת במרכז ירושלים, קרוב לצדה המזרחי. היא משתרעת על פני שטח קטן מאד: בסך הכל קילומטר מרובע אחד.

כמה אנשים גרים בעיר העתיקה?

בעיר העתיקה יש ארבעה רובעים: היהודי, המוסלמי, הנוצרי האַרְמֶנִי. הרובע המוסלמי הוא הגדול מכולם, וגרים בו כמעט 30 אלף איש; השני בגודלו הוא הרובע הנוצרי, בו מתגוררים כ-4,000 תושבים; השלישי הוא הרובע היהודי, המונה בסך הכל כ-3,000 תושבים, והקטן מכל הרובעים הוא הרובע האַרְמֶנִי, בו גרים בערך 800 תושבים.

התבוננו במפה, קראו את תיאורה של ירושלים העתיקה, והשלימו:

1. הרובע היחיד שיש לו חומה פרטית משלו הוא _____
2. מספר התושבים ברובע המוסלמי גדול פי עשרה מאשר ברובע _____
3. מספר התושבים ברובע הנוצרי גדול באלף איש מאשר ברובע _____
4. הרובעים הקרובים ביותר להר הבית הם _____
5. הרובעים הצפוניים הם _____
6. שער יפו מפריד בין הרובע _____ ובין הרובע _____
7. שער הפרחים מוביל לרובע _____
8. שער ציון מוביל לרובע _____.

איך חילקה רעידת אדמה את ירושלים העתיקה לרובעים?

בשנת 1033, לפני כמעט אלף שנה, התחוללה רעידת אדמה נוראה בירושלים. בתים רבים נחרבו, וגם החומה. באותה עת שלטו בירושלים המוסלמים, ולא היה להם די כסף כדי לשקם (לבנות מחדש) את החומה, ולבנות את העיר מהריסותיה..

מושל ירושלים הציע אז לתושבי העיר: "כל עדה דתית שתבנה קטע מהחומה, תוכל לגור בשטח האדמה הקרוב אליו." הנוצרים פנו לשפץ את החומה הקרובה ביותר לכנסייה החשובה בעולם – כנסיית הקבר, שבצפון-מערב העיר, וכך נולד הרובע הנוצרי; הארמנים המשיכו לגור במקומם מזה שנים רבות, בדרום-מערב העיר – וכך

בתים שנהרסו בירושלים בעקבות רעידת אדמה

נולד הרובע הארמני; המוסלמים התיישבו ליד הר הבית, שאת החומה הסמוכה אליו שיפץ השלטון בעצמו, וכך נולד הרובע המוסלמי; ורק ליהודים לא היה כסף, והם נאלצו להתגורר בתוך הרובע המוסלמי בצפון העיר. הרובע היהודי של ימינו נולד רק הרבה שנים לאחר מכן (ראו בהמשך).

ברעידת האדמה שהתחוללה בירושלים בשנת 1033, נפלו ונשברו כמה מהמילים המופיעות בעמוד זה. האם תגלו מה הן המילים השבורות?

כִּיּוֹן יֶרֶן מִן שִׁינָה

צִיָּה חֲמִי נִחָה נִסְיָה

הרובע המוסלמי

הרובע המוסלמי הוא הגדול ברובעי העיר העתיקה,

גם בשטחו וגם במספר תושביו: מתגוררים בו כ-

30 אלף איש על פני שטח של כ-350 מטר

מרובע - בערך שליש מגודל העיר

העתיקה כולה. הרובע

המוסלמי שוכן בצפון-מזרח

העיר העתיקה, ומקיף את הר

הבית מצפון וממערב. הכניסה אל

הרובע המוסלמי מחוץ לעיר העתיקה

היא דרך שלושה שערים: שער שכם,

שער הפרחים ושער האריות.

איך נולד הרובע המוסלמי?

המוסלמים כבשו לראשונה את ירושלים לפני כ-1,300 שנה, ומאז ישבו בכל מקום

בעיר. הדברים השתנו אחרי רעידת האדמה הנוראה שפקדה את ירושלים בשנת 1033:

בעקבות החורבן שפגע בעיר כולה, שיפץ השלטון המוסלמי את הר הבית ואת האזור

הקרוב אליו מצפון. התושבים המוסלמים בירושלים, שהיו אז הרוב, התיישבו קרוב

להר הבית הקדוש להם, ליד החומה החדשה. הסיבה שהם

בחרו לגור דווקא שם היא מפני שרבים מהם נוהגים עד

עצם היום הזה לעלות להר הבית חמש פעמים ביום,

כדי להתפלל בו, ולכן הכי נוח היה להם לגור בקרבת מקום.

מראה הרובע המוסלמי

הרובע המוסלמי הוא הצפוף מכל הרובעים בעיר העתיקה. חלקים גדולים ממנו הם גם העתיקים ביותר בעיר. בשל צפיפותו וסמטאותיו הצרות, קשה מאד לשפץ ולתקן בו בתים, ולכן רבים מהם מתמוטטים לפתע מרוב שנים. בשל כך נחשב הרובע המוסלמי לרובע העני והמוזנח ביותר. הצפיפות הקשה ניכרת בעיקר ביום שישי, שהוא היום הקדוש למוסלמים: ביום זה מתמלאות הסמטאות המוני בני אדם, הנוהרים לתפילה

המשותפת בהר הבית.

שכונות הרובע המוסלמי

הרובע המוסלמי מחולק לשלוש שכונות: הצפונית ביותר היא **בָּאב חוּטָה**, הנקראת על שם אחד משערי הר הבית הסמוכים אליה. שכונה זו היתה במשך פעם הענייה ביותר

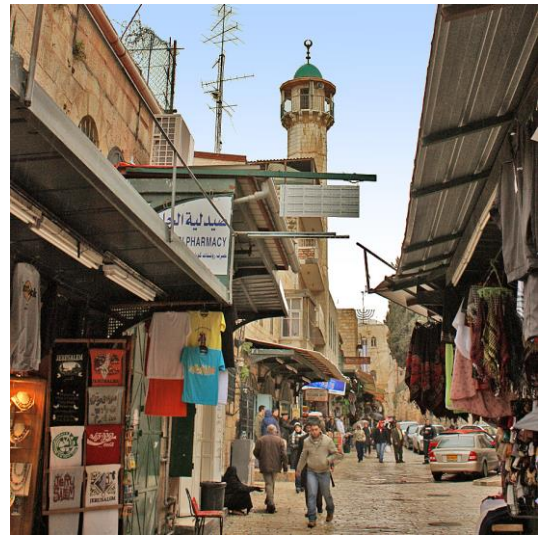

הרובע המוסלמי בצויר מהמאה ה-19

בעיר העתיקה, ועד היום גרה בה קהילת צוענים (עם נודד קדום) קטנה וענייה. בשנים האחרונות השתפר מעמדה של **בָּאב חוּטָה**, אך בגלל שאין בה מבנים חשובים, המושכים תיירים, היא עדיין די מוזנחת.

השכונה השנייה היא **סַעְדִיָּה**, השוכנת בין **בָּאב חוּטָה** ובין החומה הצפונית של הר הבית. שכונה זו נחשבת לטובה יותר, ובתוכה עובר רחוב חשוב לנוצרים, הנקרא 'וִיָּה דולורוֹזָה'. למרות שמדובר בשכונה בתוך הרובע המוסלמי, יש בשכונת **סַעְדִיָּה** כנסיות רבות. בשל קרבתה להר הבית, רבים רוצים לגור בה, ולכן היא מטופחת ויפה יותר משכונת **בָּאב חוּטָה**.

השכונה השלישית והגדולה ביותר היא אֶלְוֹאד, הנקראת על שם הגיא (אֶלְוֹאד בערבית) החוצה אותה מצפון לדרום (ראו מפה בחוברת זו, בעמוד העוסק בחומה הטורקית). בגיא זה עובר 'רחוב הגיא' שהוא הרחוב הראשי של הרובע המוסלמי כולו.

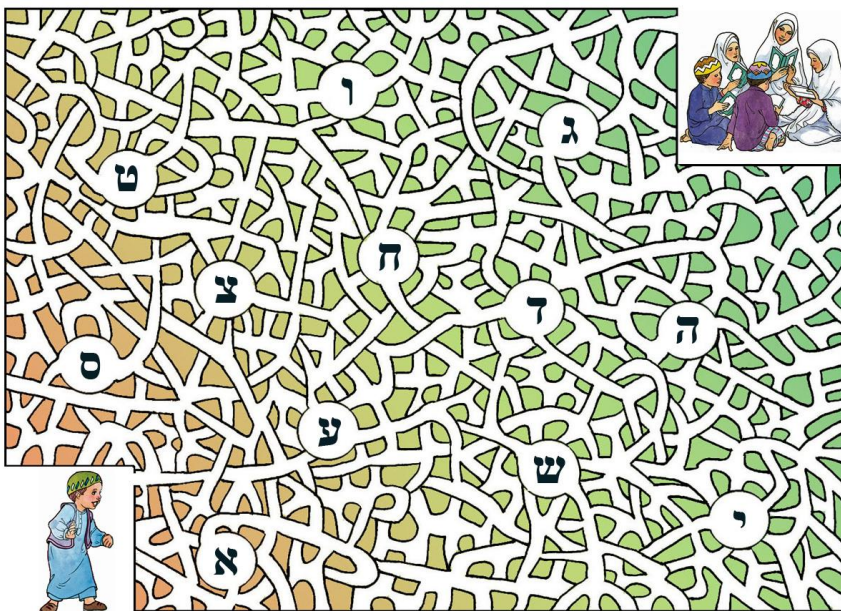
השוק ברחוב הגיא, בלב שכונת אֶלְוֹאד

בעבר היתה אֶלְוֹאד השכונה המפוארת והיקרה ביותר ברובע המוסלמי, וגרו בה בעיקר סוחרים עשירים. היום אין הבדל גדול כל כך בין השכונות, אם כי אֶלְוֹאד עדיין נחשבת לטובה מבין כולן.

רשמו כאן את שכונות הרובע המוסלמי, לפי סדר איכותן:

1. _____ 2. _____ 3. _____

מבוך הרובע המוסלמי

ג'אמיל הקטן ביקש להצטרף לבני משפחתו לתפילת יום שישי בהר הבית, אך הלך לאיבוד במבוך סמטאות הרובע המוסלמי. אנא, עזרו לג'אמיל בדרכו. אם תפתרו נכונה, תעברו בדרככם על פני חמש אותיות, המרכיבות יחד מילה

הקשורה לרובע המוסלמי. מה היא? - _____

הרובע המוסלמי - סיכום

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. הרובע המוסלמי מחולק 1. לארבע שכונות 2. לשלוש שכונות 3. לשתי שכונות	ב. המוסלמים מתפללים 1. שלוש פעמים ביום 2. ארבע פעמים ביום 3. חמש פעמים ביום	ג. בָּאֵב חוּטָה הוא 1. אחד משערי העיר העתיקה 2. מסגד ברובע המוסלמי 3. שכונה ברובע המוסלמי
ד. היום המקודש למוסלמים 1. הוא יום שישי 2. יום שבת 3. יום ראשון	ה. הרחוב הראשי ברובע 1. נקרא רחוב סַעַדִיָּה 2. רחוב הגיא 3. רחוב דוד המלך	ו. המְלּוּפִים הם 1. מבנים ברובע המוסלמי 2. קישוטי אבן על בתים 3. מוסלמים ששלטו בירושלים

הרובע הנוצרי

הרובע הנוצרי הוא השני בגודלו בעיר העתיקה אחרי הרובע

המוסלמי. גרים בו כ-4,000 תושבים. הרובע שוכן בחלק

הצפוני-מערבי של העיר העתיקה, והכניסה אליו

מחוץ לעיר העתיקה היא דרך שער שכם,

השער החדש ושער יפו.

איך נולד הרובע הנוצרי?

בשנת 1033 שלטו בירושלים המוסלמים,

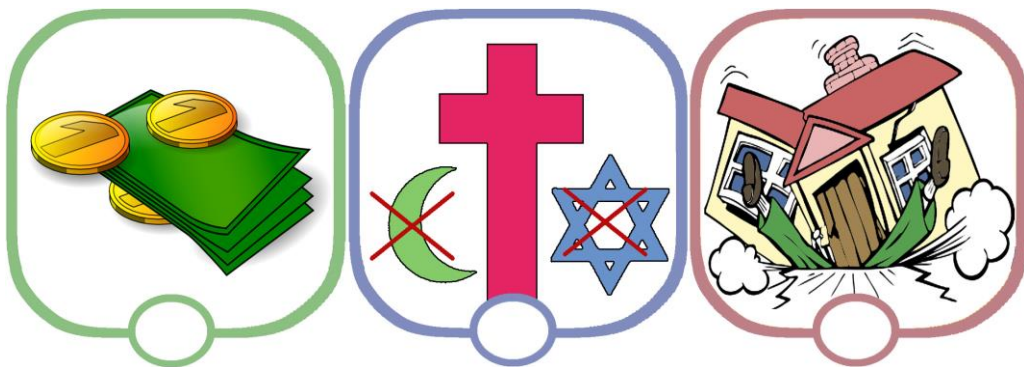
ובעיר גרו מוסלמים, יהודים ונוצרים אלה

בצד אלה. אלא שאז התחוללה רעידת אדמה,

שהרסה את החומה. מושל ירושלים הציע לתושבי העיר: "כל עדה דתית שתבנה קטע מהחומה, תוכל לגור בשטח האדמה הקרוב אליו." הנוצרים פנו לקיסר הנוצרי מונומכוס, ששלט אז באזור טורקיה. "זוהי הזדמנות לקבל את השטח סביב כנסיית הקבר, הכנסייה החשובה בעולם!" הם אמרו לו. הקיסר השתכנע, ושלח כסף רב לשיפוץ החומה בחלק הצפון-מערבי של ירושלים, המקיף את הכנסייה. בזכות כך קיבלו הנוצרים לידיהם את האזור כולו, וכך נולד הרובע הנוצרי.

קראו על הרובע הנוצרי, ומספרו את הציורים שלפניכם מ-1 עד-3, לפי סדר:

כנסיית הקבר

הרובע הנוצרי נבנה סביב לכנסיית הקבר. על פי המסורת הנוצרית, במרכז הכנסייה קבור ישו, המשיח של הנוצרים. הכנסייה הגדולה נבנתה לראשונה לפני כ-1,400 שנה, ומאז נהרסה ושוקמה כמה וכמה פעמים. בשל כך היא בנויה היום בשכבות: יש בה

חלקים עתיקים מאוד, ויש בה חלקים חדשים יותר.

כנסיית הקבר היא הכנסייה הקדושה ביותר בעולם למיליוני נוצרים, ולא פלא שפוקדים אותה מאות צִלְיָנִים (עולי רגל נוצריים) בכל יום, בכל עונה ובכל מזג אוויר.

קבר ישו בלב כנסיית הקבר (ציור מהמאה ה-19)

העדות הנוצריות ברובע

הנוצרים מחולקים לבני עדות שונות; ישנם קתולים, שהם היחידים הרואים באפיפיור כמנהיג שלהם; יש אורתודוקסים, המחולקים לקהילות, ולכל קהילה מנהיג בארץ ממנה הגיעו (בדרך כלל מהמזרח); ויש גם פרוטסטנטים, שהם נוצרים מודרניים, בעיקר מאירופה וארצות הברית.

בני העדות השונות מתגוררים בחלקים נפרדים ברובע הנוצרי, חלקם במתחמים קטנים השייכים לכנסייה המרכזית שלהם, הנקראת הפטריארכיה. כך, למשל, ישנו

מתחם גדול בשם 'הפטריארכיה הלטינית', בו מתגוררים נוצרים קתולים.

כנסיית הקבר מחולקת לקפלות (אולמות תפילה), וכל קפלה שייכת לעדה נוצרית אחרת. לחלק מהעדות קפלות גדולות, ולאחרות – קפלות קטנות, וכל עדה מתגאה מאוד בקפלה שלה בכנסיית הקבר.

תהלוכה דתית ברובע הנוצרי (צילום: דרור אבי)

מתחו קו בין כל שני מושגים הקשורים זה בזה:

נזיר אתיופי (צילום: DMY)

שנת 1033	כנסיית הקבר
קיסר	רעידת אדמה
נזירים אתיופים	קתולים
אפיפיור	סן סלודור
לטינית	מונומכוס
מסדר נוצרי	דיר א-סולטאן
קפלות	פטריארכיה

מראה הרובע הנוצרי

הרובע הנוצרי מטופח ויפה, ויש בו בתים, כנסיות, מנזרים, מוזיאונים וחנויות. ליד כנסיית הקבר, בלב הרובע, עומד שוק גדול בשם **מוֹרִיסְטָן**. המוֹרִיסְטָן בנוי סביב כיכר מרכזית ובה מזרקה גדולה ויפה. רוב המוכרים בחנויות המוריסטן הם ערבים נוצרים, המתגוררים ברובע הנוצרי. השוק ברובע הנוצרי, בניגוד לשוק ברובע המוסלמי,

שוק המוריסטן (צילום: מייק פיטליק)

מיועד בעיקר לתיירים וצִלְיָנִים, ולכן מוכרים בו בעיקר מזכרות מארץ הקודש, בגדים, סנדלים, וחפצי דת נוצריים, כמו צלבים ותמונות של ישו. סביב המוֹרִיסְטָן בנויות כנסיות רבות של בני העדות הנוצריות השונות.

הרובע הנוצרי - סיכום

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. מונומכוס היה 1. אפיפיור במאה ה-19 2. קיסר שתתם כסף 3. בונה כנסיית הקבר	ב. לשוק ברובע הנוצרי 1. קוראים מוֹרִיסְטָן 2. קוראים סַן סְלוֹדוֹר 3. קוראים ישו	ג. צִלְיָנִים הם 1. הרחובות ברובע הנוצרי 2. נזירים אתיופיים 3. עולי רגל נוצריים
ד. קבר ישו שוכן באולם 1. מלבני 2. עגול 3. משולש	ה. פֶּטְרִיאָרְכִיָּה היא 1. כנסייה מרכזית וחשובה 2. אשת הקיסר הנוצרי 3. חדר בכנסיית הקבר	ו. הסמל של הנוצרים הוא 1. מגן דוד 2. מנורה 3. צלב

הרובע הארמני

הרובע הארמני הוא הקטן שברובעי העיר העתיקה: גרים בו בסך הכל

כ-600 איש על פני שטח קטן מאד. זהו הרובע היחיד שיש

לו חומה משלו, ורק לתושבי הרובע מותר להיכנס

אליו.

מיהם הארמנים?

הארמנים הם עם עתיק, שמקורו בארמניה,

השוכנת מצפון לטורקיה. ההר המפורסם ביותר

בארמניה הוא הר אָרָרט, הקשור בתיבת נוח

בסוף המבול: "וַתֵּנַח הַתֵּבָה בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בַּשָּׁבָעָה

עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ עַל הָרֵי אָרָרט" (בראשית ח'). הארמנים היו העם ראשון

בעולם שהתנצר (הפך לנוצרי) כבר לפני 1,700 שנה, ועד היום כל

הארמנים הם נוצרים (דתיים או חילונים). לבושם של הנזירים

הארמנים הוא שחור, ויש להם כובע מחודד בצורת משולש,

המזכיר לדעתם בצורתו את הר אָרָרט.

נזיר ארמני. צילום: רון פלד
אתר allaboutjerusalem.com

איך נולד הרובע הארמני?

אם הארמנים הם נוצרים, מדוע הם לא גרים ברובע

הנוצרי? התשובה היא שהארמנים היו העדה הנוצרית

הראשונה שהגיעה לירושלים כבר לפני 1,600 שנה, וכך

הספיקו לבנות רובע משלהם בדרום-מערב העיר. אחרי

רעידת האדמה של שנת 1033 הפך הרובע הארמני לעובדה.

כנסיית יעקב הקדוש

הכנסייה העתיקה אמנם נפגעה ברעש, אך הארמנים בנו על חורבותיה את 'כנסיית יעקב הקדוש', שהיא הלב של הרובע הארמני עד היום.

מדוע מוקף הרובע הארמני בחומה משלו?

לפני כ-300 שנה נזקקה כנסיית יעקב הקדוש לשיפוץ, אך לארמנים לא היה כסף. הפטריארך (הכומר הגדול) של הכנסייה, גריגורי שמו, יצא לגייס תרומות בארמניה,

חומת הרובע הארמני מימין,
וחומת העיר העתיקה משמאל

כששרשרת כבדה תלויה על צווארו. "לא אוריד אותה", הכריז, "עד שאסוף את כל הסכום הדרוש!" המסע הצליח, ובכסף הרב שיפץ גריגורי את הכנסייה. בכסף שנותר בנו הארמנים חומה מסביב לרובע הארמני, אפילו שלירושלים כבר היתה חומה.

סמל הארמנים בירושלים

השחירו בטבלה רק את משבצות אותיות המשפטים הנכונים. אם תפתרו נכונה, יתקבל בה הסמל של הארמנים, המוטבע על כל הבתים שלהם בירושלים.

א. הרובע הארמני הוא הגדול מכל הרובעים.

ב. ארמניה שוכנת מצפון לטורקיה.

ג. כובע הנזיר הארמני מזכיר בצורתו את הר אֶרְרט.

ד. הכנסייה הגדולה ברובע הארמני נקראת 'כנסיית יוסף הקדוש'.

א	ד	ב	ז	ו	א
ט	ה	י	ח	ג	ז
ב	ט	ג	ו	ז	ח
ג	ו	ב	ד	א	י
ו	ח	ה	א	ט	ב
א	ט	ב	ג	י	ח
ט	ח	ה	ז	ד	י
ג	ט	י	א	ז	ה
ה	ו	ה	ד	ד	י
א	י	ב	ג	ח	ה
ז	ט	ח	ו	ט	ב
א	ו	א	י	ב	ד
ט	ו	ד	ו	ט	ט

ה. לפֶטְרִיאָךְ הכנסייה לפני 300 שנה קראו גֶּרִיגוֹרִי.

ו. גֶּרִיגוֹרִי הוא זה שבנה את המסגד ברובע הארמני.

ז. רק לנוצרים ולמוסלמים מותר להיכנס לרובע הארמני.

ח. הארמנים הגיעו לירושלים כבר לפני 1,600 שנה

ט. אחרי רעידת האדמה של שנת 1033 עזבו הארמנים את הרובע שלהם.

י. שער יפו ושער ציון הם הקרובים ביותר לרובע הארמני.

מראה הרובע הארמני

הרובע הארמני כולל חצר מרכזית אחת גדולה, שסביבה פזורים בתי הרובע. המבנים החשובים הם כנסיית יעקב הקדוש, מוזיאון, ספרייה ובית ספר. רוב הבתים ברובע צמודים אל החומה המקיפה אותם, כך שכמעט לכל בית יש חלון הפונה החוצה.

שלושה שערים מובילים אל הרובע הארמני: שניים משמשים אורחים הבאים לתפילה או לביקור במוזיאון, והשלישי משמש את תושבי הרובע בלבד.

מי גר ברובע הארמני?

בעבר גרו ברובע כמרים ונזירים בלבד. לפני כ-200 שנה החלו

להתיישב מסביב לחומת הרובע, בתוך העיר העתיקה, משפחות ארמניות. הן הקימו קהילה ופתחו גן ילדים, ואפילו מועדון. בהמשך הגיעו גם אמנים מארמניה, שפיתחו

בירושלים את הקרמיקה הארמנית. זוהי עבודת פיסול וציור של עיטור וצביעת אריחים וכלים, בעיקר בגווני כחול וירוק. עד היום אפשר למצוא סביב הרובע הארמני סדנאות וחנויות, בהן מוכרים קרמיקה ארמנית מקורית.

מהפך גדול התחולל ברובע הארמני במלחמת העולם הראשונה: בשנת 1915 הרגו הטורקים המוסלמים מיליון וחצי נוצרים תושבי ארמניה. הניצולים ברחו, וכמעט 20 אלף מהם הגיעו לירושלים. הם נקלטו ברובע הארמני, ועד היום חלק מתושבי הרובע הם צאצאים (בנים ונכדים) של הניצולים. במוזיאון הארמני מוצגים תמונות וחפצים מאירועי הדמים ההם, הנקראים בפי התושבים בשם 'השוואה ארמנית'.

חידת האריחים הארמנים

בסדנת הקרמיקה של סמי ארמיליאן מצויר כל אריח מצורה אחת, המופיעה בו ארבע

פעמים. התאימו בין האריח ובין הצורה המרכיבה אותו.

א. התאימו בין האריח ובין הצורה המרכיבה אותו.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.

א. ב. ג. ד. ה. ו. ז. ח. ט. י.

1-3 2-4 3-5 4-6 5-7 6-8 7-9 8-10 9-11 10-12

הרובע הארמני - סיכום

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. הארמנים הגיעו לארץ	ב. צאצאים הם	ג. בקרמיקה הארמנית יש בעיקר
1. מדרום	1. נוצרים מארמניה	1. גווני כחול ואדום
2. ממערב	2. מצלב	2. גווני צהוב וחום
3. מצפון	3. בנים ונכדים	3. גווני ירוק וכחול
ד. בגד הנזירים הארמנים	ה. כנסיית יעקב הקדוש	ו. השוואה הארמנית התחוללה
1. הוא גלימה כחולה	1. פשוטה ולא מקושטת	1. במהלך מלחמת העצמאות
2. הוא גלימה שחורה	2. נמוכה מאד וצרה	2. במהלך מלחמת העולם ה-1
3. הוא גלימה ירוקה	3. גבוהה מאד ורחבה	3. במהלך מלחמת העולם ה-2

הרובע היהודי

הרובע היהודי הוא הצעיר מכל הרובעים, וגרים בו כ-3,000 תושבים.

הוא שוכן בדרום-מזרח העיר העתיקה, והכניסה אליו היא

דרך שער האשפות ושער ציון. רוב תושבי הרובע הם

יהודים דתיים וחרדים, שבחרו לגור בו כי

הוא קרוב לכותל ולמקומות הקדושים.

איך נולד הרובע היהודי?

כשבית המקדש היה קיים, גרו היהודים בכל

ירושלים. הדבר השתנה אחרי חורבן בית

המקדש, כשהרומאים גירשו את היהודים

מהעיר, ורק מעטים נשארו. בהמשך נדדו היהודים ממקום למקום בירושלים, ולעתים

לא הורשו לגור בה בלל. לבסוף הם השתקעו בהר ציון, קרוב לקבר דוד המלך.

ברעידת האדמה של שנת 1033 התמוטטה החומה שהקיפה את הר ציון. ליהודים לא

היה כסף לשפץ את החומה, והם עברו לגור ברובע המוסלמי. אחרי כמאה שנה חזרו

היהודים להר ציון, אך בשנת 1425 גורשו משם. היה זה לאחר שהסתכסכו עם

הנוצרים בשאלה: למי שייך קבר דוד המלך? השלטון המוסלמי קבע כי קבר דוד המלך

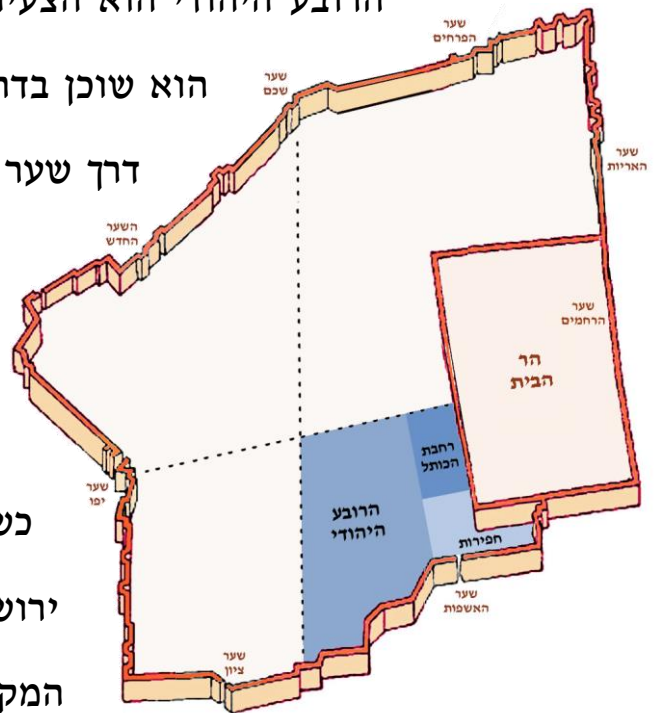
צריך בכלל להיות בידי המוסלמים, וגירש מהר ציון את היהודים ואת הנוצרים כאחד.

היהודים נאלצו לחפש לעצמם מקום חדש לגור בו. שאר הרובעים כבר

עמדו, וליהודים נשארה פינה ריקה בדרום-מזרח העיר. כך נולד הרובע

היהודי במקומו היום. זה אומר שהוא הרובע הצעיר ביותר מכל

הרובעים – בן פחות מ-600 שנה!

יהודי ירושלמי במאה ה-18

תולדות הרובע היהודי

רשמו מספרים בעיגולים הלבנים על כל פתק, על פי סדר האירועים בירושלים:

מראה הרובע היהודי

במשך 600 שנה גדל הרובע היהודי, עד שנהיה צפוף, דחוס, מלוכלך ומלא מחלות. בשל כך החלה לפני כ-150 שנה היציאה מהחומות: היהודים יצאו מהעיר העתיקה, ועברו לגור בשכונות חדשות שבנו מחוץ לחומות. הרובע כמעט התרוקן מיושביו, ונותרו בו לבסוף רק זקנים ועניים, וכאלה שהתעקשו לגור ליד לכותל. מצבו של הרובע הידרדר: הבתים העתיקים התמוטטו, והרובע הפך לשכונת עוני. סופו

הרובע (צילום: בריאן סלואן)

של הרובע הגיע בבת אחת במלחמת העצמאות בשנת 1948: מדינת ירדן כבשה את העיר העתיקה, וגירשה את כל היהודים.

19 שנה לאחר מכן, במלחמת ששת הימים 1967, חזרו היהודים ומצאו את הרובע היהודי הרוס ומוזנח הם שיקמו את הרובע, ובגלל זה

הרובע היהודי היום הוא המשופץ מכל רובעי העיר העתיקה: יש בו מערכת ביוב ומים, וכל כבלי החשמל והטלפון מוחבאים מתחת לאדמה.

הרובע היהודי ההרוס עד 1967 (צילום: ראובן מילון)

אתרים חשובים ברובע היהודי

למרות שהרובע היהודי היה הרוס ונבנה מחדש, בכל זאת נתגלו בו כמה מבנים ואתרים עתיקים. הנה דוגמא לכמה מהאתרים החשובים והמעניינים ביותר ברובע:

הבית השרוף

ברובע היהודי נתגלה מרתף בן אלפיים שנה, שהיה חלק מבית כוהנים בימי המקדש. המרתף התגלה שחור משריפה, ונראה כי נחרב כשהרומאים שרפו את ירושלים והמקדש. על פיסת חרס במרתף נמצא שם בעברית: משפחת קתרוס.

זוהי משפחת כוהנים מפורסמת מימי המקדש, וייתכן שהבית היה שלה.

הקרדו

אחרי שהרומאים החריבו את ירושלים, הם בנו אותה מחדש כעיר רומית, עם רחובות גדולים ובתי פאר. הרחוב הראשי בעיר נקרא בלטינית (שפת הרומאים) 'קַרְדו', שפירושו לב או ראש, שכן הרחוב עבר בלב העיר, והיה ראש לכל הרחובות. במרכז הרובע היהודי נראים עד היום שרידיו של הקרדו הזה, ובהם הריצוף המקורי, תעלות ביוב, עמודים יפים וחנויות.

בית כנסת הרמב"ן

כשהיהודים גורשו מהר ציון לפני 600 שנה, הם בנו בית כנסת, במקום החדש אליו הגיעו. בית כנסת זה מתואר על ידי רבי עובדיה מִבְּרֶטְנוֹרָא, המספר כי זהו כמבנה צר, ארוך וחשוך, ושלידו עומד מסגד. התיאור מתאים מאוד ל'בית

כנסת הרמב"ן'. בשל כך נחשב בית כנסת זה כעתיק ביותר ברובע היהודי.

בתי הכנסת הספרדיים

בשנת 1492 גירשו מלכי ספרד את היהודים מארצם ב'גירוש ספרד'. חלק מהיהודים הגיעו לירושלים, והקימו ברובע בית כנסת על שם התנ"א (חכם יהודי קדום) רבן יוחנן בן זכאי. בהמשך נבנו בצמוד עוד שלושה בתי כנסת, שהפכו יחד

ל'ארבעת בתי הכנסת הספרדיים'. בתי כנסת עתיקים אלה שופצו, והם בין המבנים היפים ביותר ברובע היהודי.

בית כנסת החורבה

שם בית כנסת 'החורבה', מעיד על סיפורו העצוב: הוא נבנה לפני כ-300 שנה על ידי רבי יהודה החסיד, אך נחרב זמן קצר לאחר הקמתו בידי בוניו המוסלמים, שכעסו כי שחר עבודתם לא שולם. היהודים אז קראו לו 'חורבת רבי יהודה

החסיד', או בקיצור 'החורבה'. בית הכנסת נבנה מאז שוב, נחרב שוב, ובשנים האחרונות נבנה מחדש, בתקווה שהפעם לתמיד.

1. באיזה אתר ברובע היהודי הייתם רוצים לבקר? - _____

2. למה? - _____

מה אמר הנביא?

על קיר בשכונת בתי מחסה שברובע היהודי נרשמה נבואה שמחה וטובה של הנביא זכריה על ירושלים (ראו בעמוד הבא). הנבואה נכתבה אחרי שיקום הרובע היהודי, שהיה נטוש והרוס במשך 19 שנה.

1. קראו את הנבואה, וכתבו אותה בעברית של ימינו:

2. למה זו נבואה שמחה (למה יש זקנים, מה הילדים עושים)?

הרובע היהודי - סיכום

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

ג. הרובע היהודי ניטש לגמרי 1. ב-1860, ביציאה מהחומות 2. ב-1948, במלחמת העצמאות 3. ב-1967, במלחמת ששת הימים	ב. במשך שנים גרו יהודים 1. בהר ציון 2. ברובע הנוצרי 3. בהר הזיתים	א. הרובע היהודי הוא 1. העתיק מכל הרובעים 2. הצעיר מכל הרובעים 3. הגבוה מכל הרובעים
ו. בית כנסת החורבה נבנה ע"י 1. רבן יוחנן בן זכאי 2. רבי יהודה החסיד 3. הרמב"ן	ה. פירוש המילה 'קרדו' 1. הוא לב או ראש 2. הוא שוק או רחוב ראשי 3. הוא עמודים יפים	ד. בבית השרוף גרה כנראה 1. משרתת המלך הורדוס 2. ארכיאולוגית חשובה 3. משפחת קתרוס

הר הבית

הר הבית הוא המקום הקדוש ביותר בעולם ליהודים, והשלישי בקדושתו למוסלמים (אחרי הערים מכה ומדינה). מקור השם 'הר הבית' הוא בתנ"ך, בספרי הנביאים ירמיהו ומיכה, והוא נקרא כך מפני שבפסגתו עמד בית המקדש. בערבית נקרא הר הבית בשם 'אל-ח'רם א-שריף', שפירושו 'המתחם המקודש'.

מדוע הר הבית קדוש ליהודים?

- אלוהים ברא את העולם מאבן אחת, שהיא התשתית (הבסיס) לכל הנברא. אבן זו נקראת 'אבן השתיה' (אבן התשתית), והיא פסגתו של הר המוריה.
- לפני כ-4,000 שנה עקד אברהם אבינו את בנו על הר המוריה בעקדת יצחק: ככתוב בתנ"ך: "קח נא את בנוך את יחידך אשר אהבת, את יצחק, ולך לך אל ארץ המדינה, והעלהו שם לעלה על אחד ההרים אשר אמר אליך" (בראשית פרק כ"ב).
- לפני כ-3,000 שנה בנה שלמה המלך על פסגת הר המוריה את בית המקדש הראשון: "ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלם, בְּהַר הַמִּזְבֵּחַ" (דברי הימים ב, פרק ג').

דגם הר הבית בסוף ימי בית המקדש השני (צילום: גיימס אמרי)

- לפני כ-2,500 שנה שבי ציון (היהודים שחזרו מגלות בבל) על פסגת ההר את בית המקדש השני: "ובשנה השנית לבואם אל בית האלהים לירושלם... ויסדו הבנים את היכל ה'" (עזרא פרק ג').

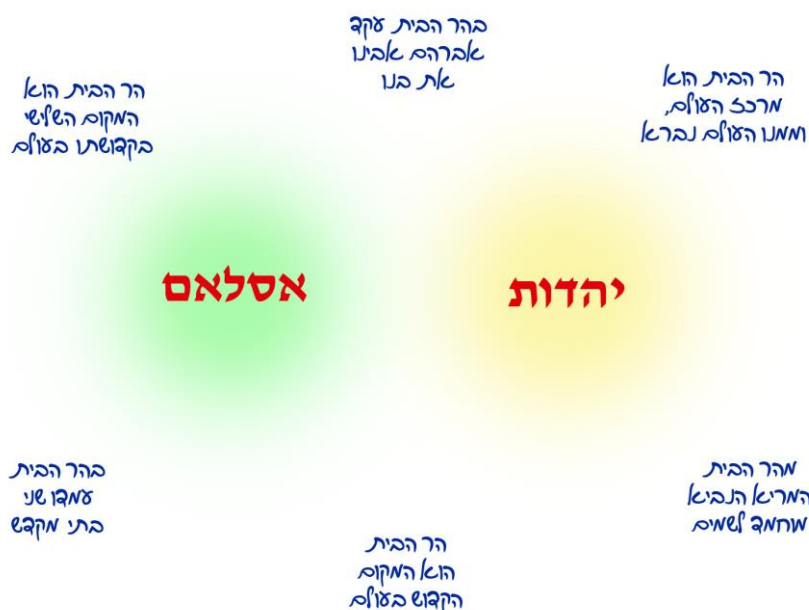
מדוע הר הבית קדוש למוסלמים?

המוסלמים מאמינים שבהר הבית עקד אברהם אבינו את בנו, אלא שלא היה זה יצחק, אלא ישמעאל, אבי האסלאם. הר הבית, וירושלים בכלל, אינם מוזכרים כלל בקוראן (הספר הקדוש למוסלמים), אולם יש בו תיאור של מסע לילי שערך מוחמד בין שני מסגדים: "השבח לזה (לאלוהים) אשר חסיע את עבדו בלילה, מן המסגד הקדוש אל המסגד הקיצון" (פרק 17). על פי המסורת המוסלמית, 'המסגד הקיצון' הוא מסגד אל-אקצה שבירושלים. עוד מספרת המסורת כי הנביא מוחמד המריא בירושלים דרך שבעה רקיעים, עד שפגש את אלוהים. בעקבות מסורת זו, קידשו המוסלמים את הר הבית, ואף הם רואים בו את המקום שממנו נברא העולם. המסורת על פיה העולם נברא מירושלים, התקבלה גם על ידי הנוצרים, אלא שהם טוענים כי אבן השתייה נמצאת בכנסיית הקבר, ולא בהר הבית.

קדושת הר הבית

מתחו קו בין המסורת ובין הדת לה היא מתאימה (חלק מהמסורות של שתי הדתות).

תולדות הר הבית

לפני 3,000 שנה קנה דוד המלך את הר המוריה, ושלמה בנו הקים עליו את בית המקדש. בית מקדש זה חרב אחרי 400 שנה על ידי הבבלים, אך היהודים חזרו ובנו על הר המוריה את בית המקדש השני. 600 שנה עמד בית המקדש השני, עד שחרב בידי הרומאים בתשעה באב, שנת 70 לספירה. הר הבית עמד והרוס במשך מאות שנים, עד שלפני 1,300 שנה כבשו המוסלמים את ירושלים, ושיקמו את הר הבית. על פסגת ההר הם בנו את כיפת הזהב, ובדרומו - את מסגד אל-אקצה. במלחמת ששת הימים ב-1967, כשהצנחנים פרצו אל העיר העתיקה ושחררו אותה, הם קיימו את טקס סיום הקרבות על הר הבית.

מראה הר הבית

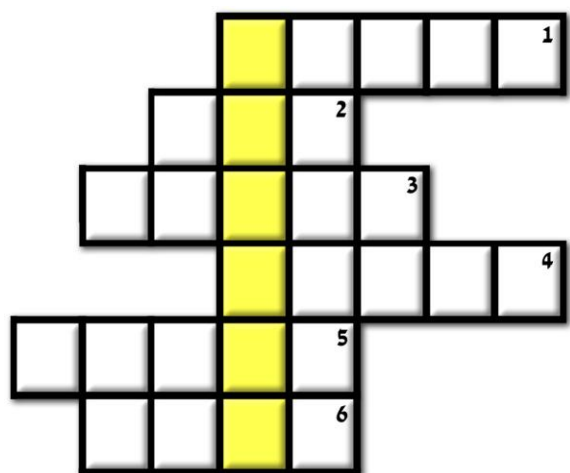
רחבת הר הבית היא מלבן גדול, המשתרע על פני שטח של כמעט 12 מגרשי כדורגל. המלך הורדוס בנה את הרחבה הזאת לפני כאלפיים שנה, וסביבה העמיד ארבעה קְתָלִים (קירות) ענקיים כדי שיחזיקו אותה. אחד מהם הוא הכותל המערבי.

שני המבנים הבולטים ביותר בהר הבית הם כיפת הזהב במרכז, ומסגד אל-אקצה הצמוד לכותל הדרומי. 12 שערים מובילים להר הבית, דרך הכותל המערבי והצפוני.

פתרו את התשבץ, ותקבלו בטור הצהוב איש הקשור להר הבית. מיהו? - _____

1. כינוי לאבן שהיא פסגת הר הבית

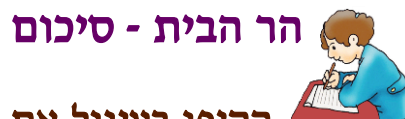
2. קנה את הר הבית לפני 3,000 שנה

3. שמו התנכ"י של הר הבית

4. הנביא המוסלמי שהמריא מהר הבית

5. הספר המקודש למוסלמים

6. איזה בית תפילה הוא אל-אקצה?

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

ג. פירוש שם הר הבית בערבית 1. הוא 'המסגד הקיצון' 2. הוא 'המתחם המקודש' 3. הוא 'המסע הלילי'	ב. אבן השתייה היא האבן 1. שממנה שותים כולם 2. שהמריאה במסע הלילי 3. שממנה נברא העולם	א. אברהם אבינו 1. הקים את אורות שלמה 2. בנה את בית המקדש 3. עקד את בנו בהר המוריה
ו. להר הבית יש היום 1. שלושה שערים 2. 12 שערים 3. 25 שערים	ה. כיפת הזהב נמצאת 1. מחוץ להר הבית 2. בדרום הר הבית 3. בפסגת הר הבית	ד. בית המקדש חרב בשנת 1. 70 לספירה 2. 1,300 לספירה 3. 1967

הכותל המערבי

הכותל המערבי הוא אחד מארבעת הכתלים שבנה המלך הורדוס

מסביב לרחבת הר הבית. כותל זה הוא הארוך מכולם,

ואורכו מגיע ל-488 מטרים (כמעט חצי קילומטר!)

מדוע הכותל המערבי קדוש ליהודים?

רבים חושבים בטעות שהכותל הוא השריד

האחרון שנשאר מבית המקדש, אבל הם טועים:

1. הכותל המערבי לא היה אף פעם חלק מבית

המקדש, אלא הוא הקיף את רחבת הר הבית,

מחוץ למקדש. בית המקדש עמד באמצע הרחבה, במקום בו עומדת כיפת הזהב.

2. הכותל אינו השריד היחיד של הר הבית. כל ארבעת הכתלים קיימים עד היום.

קדושת הכותל המערבי

מדוע, אם כן, התקדש בכל זאת דווקא הכותל המערבי? כדי לגלות את שלוש הסיבות

לכך, מצאו מה כתוב כאן בכתב עברי קדום (רשמו את המילים מתחת):

מפתח כתב עברי קדום

ℓ = ל	κ = כ
μ = מ	δ = ב
υ = ו	γ = ג
ℱ = פ	Δ = ד
ο = ע	Ξ = ה
ζ = ז	Υ = ו
η = ח	Ξ = ח
φ = ק	⊗ = ט
ρ = ר	Σ = ש
ω = ש	Ψ = ז
X = ת	Ψ = ז

94997 727 289047 6X457

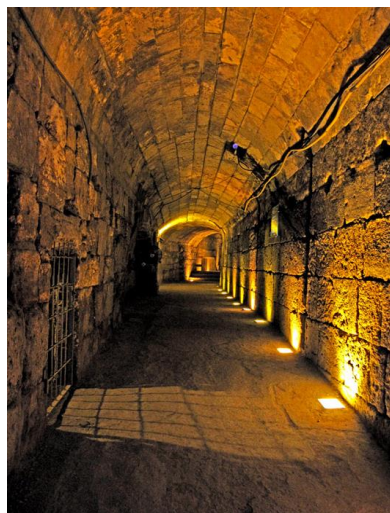
yzwΔyφ7 wΔyφc 9xy29

7YZVW7 YZK WYOC":GIF X9YK CG7J

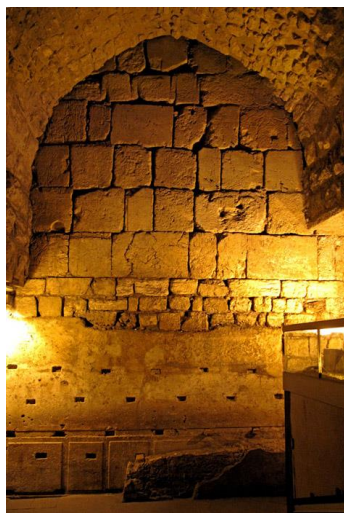
(අප්‍රේල් 2019) "ප්‍රධාන මාසයේදී"

מי שרוצה לראות את חלקי הכותל הנסתרים, מוזמן למנהרות הכותל: אלו הן מחילות וחללים תת-קרקעיים מתחת לבתי הרובע המוסלמי. אפשר לצעוד בהם לאורך הכותל המערבי, מרחבת התפילה, ועד הפינה הצפונית-מערבית של הר הבית.

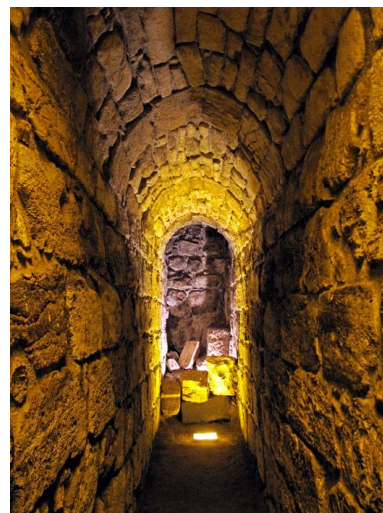
תמונות ממנהרות הכותל 📷

מעבר עתיק בן 1,200 שנה

קטע מהכותל המערבי

מסדרון בן 900 שנה

"כותל העניים"

הכותל המערבי מורכב מאבנים בגדלים, בצורות ובצבעים שונים. מדוע הכותל כל כך "מבולגן"? על כך מספרת האגדה הירושלמית:

כשרצה שלמה המלך לבנות את בית המקדש, אמר לו אלוהים: "המקדש ייבנה על ידי כל עם ישראל." הפיל שלמה המלך גורל, ופסק: "השרים יבנו את הכותל המזרחי; העשירים יבנו את הכותל הצפוני והדרומי; הלוויים יבנו את העמודים והקישוטים, והכוהנים יבנו את ארון הברית ואת קודש הקודשים."

"ומה אתנו?" שאלו העניים. "אתם תבנו את הכותל המערבי," קבע שלמה.

פנה כל העם בשמחה ובמרץ לבנות את הר הבית: השרים והעשירים אספו כסף רב, וכך שילמו על חומרי בניין יקרים ועל פועלים מקצועיים. גם הלוויים והכוהנים שכרו פועלים, שאת שכרם שילמו ממתנות כהונה ותרומות שקיבלו מעם ישראל.

רק העניים לא יכלו לשכור פועלים, וגם לא יכלו לשלם על אבנים יפות או על חומרי בניין יקרים. במו ידיהם ובזיעת אפם חצבו אבנים כבדות, ובזה אחר זה סחבו אותן על גבם להר הבית. כך עבדו במשך שנים ארוכות, עד שהושלמה בניית הכותל המערבי. מובן שהכותל של העניים היה הפחות יפה מכולם: כולו גיבוב אבנים ומלט, ללא סדר וללא צורה. התעצבו העניים מאד.

אז ירד אלוהים לשכון בבית המקדש, והתבונן בכל מה שנבנה בו. נחה עינו הטובה על כותל העניים, ומיד יצאה בת קול ואמרה: "הכותל הזה, שנבנה בזיעת אפם של העניים, לא ייחרב אף פעם, כמו שכתוב: "לעולם אין השכינה זזה מן הכותל המערבי."

הכותל המערבי - סיכום

הקיפו בעיגול את התשובות הנכונות:

א. אורך הכותל המערבי 1. כמעט קילומטר 2. כמעט חצי קילומטר 3. כמעט 80 מטרים	ב. אחת הסיבות שהכותל התקדש 1. כי היה הקרוב לקודש הקודשים 2. הוא היחיד שנותר מבית המקדש 3. הוא נבנה לפני אלפיים שנה	ג. הרובע המוסלמי נבנה 1. על הכותל המערבי 2. מתחת לכותל המערבי 3. צמוד לכותל המערבי
ד. במנהרות הכותל רואים 1. את כל הכותל המערבי 2. את הכותל הדרומי 3. את המחילות בהר הבית	ה. לפי האגדה, העניים בנו 1. את קודש הקודשים 2. את העמודים 3. את הכותל המערבי	ו. מה לא זז מהכותל המערבי? 1. המתפללים 2. השכינה של אלוהים 3. הכבוד

סוף דבר

הנה הגיעה החוברת שלנו לסיומה, ובזכותה למדנו כל כך הרבה על העיר העתיקה של ירושלים! עכשיו אנחנו יודעים מי כבש את עיר יבוס, כמה זמן לקח לבנות את חומת העיר העתיקה, מה זה חפיר, מדוע נקרא שער האשפות בשמו המשונה, מה עושים ארבעה אריות על שער האריות, לאן נעלם מגדל השעון שהיה פעם על שער יפו, מתי ולמה הוקם כל רובע בעיר העתיקה, ומה מרגיש חייל העומד על החומה ושר לירושלים.

אם תשכחו פעם אחד מהדברים האלה, או כל דבר אחר מהדברים המרתקים שלמדנו בחוברת הזאת, תוכלו תמיד לחזור ולדפדף, והכי חשוב – אל תשכחו לצאת ולטייל בירושלים, העיר שלכם, העיר של כולנו.

כל הדברים היפים שעליהם למדנו נמצאים שם, בהישג יד, ממש ליד הבית. כל מה שצריך זה רק לצאת ולראות, לטייל ולהתאהב בעיר היפה בעולם, ירושלים של זהב.

”ירושלים של זהב, ושל נחושת ושל אור,

הלא לכל שיריך אני כינור.”

